

El món alt-medieval i el seu entorn artístic en les terres de l'antic vescomtat i abadiat de Sant Pere d'Àger.

Un apropament a llurs fonaments històrics,
artístics i arqueològics.
(segles XI-XII)

Francesc Fité i Llevot

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

EL MON ALT-MEDIEVAL I EL SEU ENTORN ARTÍSTIC
EN LES TERRES DE L'ANTIC VESCOMTAT I ABADIAT
DE SANT PERE D'AGER. Un apropament a llurs
fonaments històrics, artístics i arqueolò-
gics.(segles XI-XII)

Memòria presentada pel llicenciat en Filosofia
i Lletres per la Universitat Central de Barce-
lona FRANCISC FITÓ I LLIBOT per a optar al grau
de Doctor.

Conforme
per

AGER 8 de Desembre de 1986

APARTAT QUART

ARQUITECTURA MILITAR: Les torres i el castells

L'ARQUITECTURA RELIGIOSA

ARQUITECTURA MILITAR: LES TORRES I ELS CASTELLS

L'estudi de l'arquitectura castellerà comporta l'anàlisi de dos fenòmens històrics que, en el nostre cas, se superposen. D'una banda el procés de la feudalització del camp català, tal com ho defineix el Dr. Riu(1); d'altra, el fenomen de conquesta i repoblació de la zona de frontera que s'anà configurant davant el poder musulmà. Aspectes ambdós, que han de servir per entendre l'aparició i organització militar, possibilitadora de la nova arquitectura. Com molt bé indica Contamine (2), la lluita contra els alarbs, dins el marc de la societat espanyola dels segles VIII-XIII -organitzada per a la guerra- serví per a modelar llurs estructures socials.

capítol - VII

El procés de feudalització

Anem a veure en primer lloc, doncs, com es produí aquest fenomen a casa nostra, comí per altra banda per la resta de l'Europa Occidental. La majoria d'autors coincideixen, de fet, en situar l'increment de torres i castells dins el que es defineix com "encastellament", detectable des del s.IX i plenament establert ja al s. X, quan el feudalisme progressava ràpidament (3).

Cal advertir, que fins al s. X es parla per Europa -creiem que es aplicable també a Catalunya⁽⁴⁾- de "castra" populars(5), constituïts per amples plataformes rocoses, organitzades sumàriament, sovint ocupant emplaçaments d'antics "oppida" -en el cas hispànic ibèric-, prevists pels moments de perill per un gran nombre de gent, sense que siguin habitats regularment. Es tracta a vegades de fortaleeses reaprofitades, restaurades(6). Fournier, parla també d'aquestes fortaleeses comunitàries, habitades solament quan hi havia perill i cita com sinònims de dits "castra", els llocs fornits de defenses naturals que a la documentació apareixen com "rocca" o "petra". Fortaleeses per les quals cal parlar -nius d'aliga, ben freqüents en les zones mediterrànies- de sistemes defensius febles, amb un traçat irregular, pròpies del món rural, les quals mantenen aquests rasgues de continuïtat i reutilització d'època

antiga(7). Molts cops la dificultat rau en saber distingir l'obra antiga de la medieval.

El Dr. Riu(8), per Catalunya, parla d'una estructura social indígena, que es mantingué en produir-se la crisi del mon antic al medieval, alliberada d'un cert vernís civilitzador. Estadi social que ocuparia la primera fase de feudalització del camp català, al darrer terç del s. VIII i primeres dècades del IX. Segons aquest autor(9), es tracta encara d'una societat d'homes lliures, organitzada en valls, dedicada a la roturació i explotació de terres alodials aïllades -les principals vil·les- que amb el temps esdevindria subestructura, car se li sobreposaran estructures religioses i militars -les parròquies i castells-. Doble estructura religioso-militar, per tant, que ja des del s. IX s'anirà sobreposant a la primitiva civil i administrativa de les valls, alhora que tendiran a agrupar-se vèries valls per constituir els vescomtats(10).

Tots els autors convenen en situar l'any mil, com el d'increment dels castells, per Europa. De fet, a mitjan s. X, després d'un segle, el poder comtal -a França- esdevé independent; G. Duby ho ha estudiat per la regió francesa del Macconnaise(11)-.

Guy Fourquin(12) situa l'etapa de 900-950 com la de l'inici de construcció de fortaleeses no destinada a protegir una població o monestir, ans per a custodiar el territori del seu entorn, que apareixen a la documentació sota la denominació de "castra", "castella", "turres", "firmitas", allunyades de les aglomeracions urbanes. Castell encara molt rudimentari, constituït per un recinte -en un principi de terra i fusta- i una "turris"; ubicat en lloc estratègic -parla dit autor de "eminents"- i construït majorment pels tinents locals o regionals del ban.

Un procés de feudalització i aixecament de fortaleeses que Fournier(13) situa plenament a finals del s. X, en les quals el terme "turris" esdevé capital; neix, com molt bé assenyala l'autor, el castell dotat d'una torre. Les fortaleeses refugi havien esdevingut inoperants, pel qual s'evoluciona a un tipus de fortificació que combinés les necessitats defensives i de residència. Es tractarà

d'una torre quadrangular -el donjon de fusta al N i centre de França, adient per a residència i per a fer la guaita; fins a finals de l'onze no es generalitzarà en aquesta zona l'obra de paleta- i amb el recinte configurant un pati.

La seva construcció al N. i al centre francès, així com a Anglaterra, la seva construcció serà monopoli de l'autoritat pública; en la zona meridional, en canvi, s'hi constatarà un esperit més anarquitzant, proliferant la construcció particular de fortalleses(14). Cal afegir, que es tractarà de construccions molt més reduïdes amb la capacitat defensiva reforçada, que alcançaran la seva perfecta definició al s. XI(15).

Aquests "castra" cal diferenciar-los, altrament, dels "casae" o "curtes" -cases fortificades-, puix apareixen com expressió del poder públic, en aquest procés de feudalització, que en Bonnassie veu generalitzat, degut al clima de violència i sobretot pel que suposarà el trencament del poder públic(16).

En relació amb el castell, caldrà parlar d'una nova divisió administrativa, que suplanterà l'anterior. Apareixeran els castells termenats, que esdevindran centres d'autoritat i base material del ban. Tots quants viuran dins el "districtum" del "castrum" -exceptuant cavallers, clergues i mercaders- es convertiran en "manentes" i el poder del castlà s'exercirà directament, mercès a la força militar que li facilitarà la possessió del castell, doncs en relació amb ell, apareixeran els "milites castri", mantenidors de l'ordre senyorial(17). Es donarà, per tant, l'associació de "castrum" i justícia, definidors de la seva jurisdicció; els antics veguers -"vicarius"- es convertiran sovint en els senyors del castell i el poder, com hem dit, es generarà en base al ban(18). No repetim, per la zona del Midi, on s'inclou també el nostre país, aquest nou sistema generat pels castells, que en les àrees septentrionals es promogut pel poder públic, es veu potenciat per les instàncies senyorials privades; per això parla G. Duby de l'època de les castlanies independents pel període comprés entre les primeres dècades del s. XI i mitjan del s. XII(18).

No ens podem detenir en l'anàlisi d'aquest procés constitutiu de

de la feudalització que implica tota una sèrie d'institucions en base al senyoriu, que veu així modificades les seves bases sobre el nou element que el fonamentà: el castell. Ens conduiria, no solament a l'anàlisi jurídic o administratiu, ans a l'estudi d'una nova aristocràcia, que inclouria no solament als castlans o comtors -apareix aquesta dignitat a la zona meridional, que difereix de la dels vescomtes, car el terme apareix com diminutiu de comte-, sinó també als "milites castri" esmentats, és a dir, als cavallers citats també com "castellani", "oppidani", "equites castri" i a Catalunya mesnades, que sorgeixen com guarnició permanent dels castells. Una nova classe apareguda entorn a l'any mil, procedent d'alouers o petits propietaris, els més potents(19), la qual rep sovint feus en concepte de salari. Com indica Duby, serà la classe després de l'any mil distintiva per excel·lència, amb una superioritat que perdurarà fins a darrers del s. XI. D'altra banda, les castlanies encardinaran tota la vida de les comunitats pageres sotmeses a llur autoritat, bàsicament en el pla socio-econòmic. Drets de mercat, fires, monopolis de tallers o indústries -farreries, molins, fargues forns...- estaran sota llur control i promoció. D'altra banda, es generarà igualment una vida de castell, pròpia i mantinguda mercès a les rendes de les exaccions, i seran també els castlans o senyors dels castells els promotors de nous santuaris i de parròquies castrals, que sovint entraran en conflicte amb les pròpies del nucli de població del seu assentament, quan hi existeixi(20). Malgrat tot, dins l'àmbit de les castlanies es mantindran al marge, a més a més de les parròquies amb llurs patrimonis, alous privats i enclaus d'antics privilegis eclesiàstics d'immunitat(20).

El castell serà també un factor important per l'ocupació del sol i la configuració de les viles, car juntament amb les parròquies apareixerà com element aglutinador d'un tipus de poblament dispers propi del període anterior. Recordem, que abans de l'època carolíngia, es posa ja en marxa l'organització de les petites parròquies rurals que haurien de donar lloc als vilatges, en molts casos formats abans de l'aparició dels castells, sobre les quals aquests

se sobreposaren. Hom pot parlar d'aquest tipus de vila nascuda espontàniament i de les organitzades ja sistemàticament per la pròpia institució del castell per atreure colons. En tot cas, unes i altres es desenvoluparan en relació amb el castell(22).

Pel que fa a Catalunya, novament ens basarem en les síntesis esmentades del Dr. Riu. Aquest situa l'aparició dels "castra" entorn a la segona meitat del s. X -tant pels castells termenats com pels que no-. Els seus precedents havien aparegut ja al 830, com ^erefugis militars, tal com els hem vist per la resta d'Europa. "Castra" que veuran d'imposar-se sobre el camp català, en el qual gradualment es passarà del poblament dispers a l'agrupat en llocs alts i esponerosos -Bonnassie, al Vocabulario.. citat p.45, distingeix entre la mota de l'Europa humida i les "roques", el seu equivalent mediterrà-. S'endega per tant, el procés de feudalització ja des de les primeres dècades del segle X.

Els castells termenats els veurem, així, articular-se dins els "pagui", que formaran part dels comtats, de tal forma que s'anirà assolint una estructura cívico-militar, paral·lelament a l'eclesiàstica de parròquies i monestirs. Comtats i bisbats aniran adquirint una infraestructura pròpia, que en part aprofitarà les despulles de l'antiga organització romano-visigòtica, alhora que crearà la nova. Cal parlar d'una evolució que tindrà lloc dins els quadres territorials, civils i eclesiàstics, que restaran definits com a tals durant els segles X-XI(23).

Entre les causes que afavoriran el procés, podem situar-hi en el marc de la Catalunya Nova, l'impacte musulmà, que possibilitarà la creació d'aquesta superestructura de castells amb districte, més què en la Catalunya Vella. La necessitat de protecció -des de finals del s. VIII- durant el domini franc, ajudà també a la seva consolidació, car fou objectiu prioritari dels carolingis assegurar els territoris al N. dels Pirineus. En un primer estadi, es tractarà de la presència d'una esfera dirigent minoritària tendent a la senyorialització sobre una majoria de pobladors de les valls, que seguia essent lliure i possessora de petits alous(24). A través de la documentació del s. XI, hom pot aclarir aspectes de la

situació dels "castra" en aquest període, car s'esmenten amb els noms propis, sovint aclaridors del seu origen.

Segurament, en un principi, seran els poders públics els promotors dels castells principals, que dotaran amb el "fevum" o part dels drets i dominis fiscals, base del seu funcionament, detentats pels "viri potentes". En un segon estadi, quan es multipliquin les necessitats, la seva construcció serà cedida ja a institucions eclesiàstiques o a "fideles"; en un darrer estadi seran els interessats independentment els propis constructors. Procés en auge, que tindrà continuïtat fins al primer terç del s. XI, quan el canvi de les circumstàncies que el motivaren canviï(25).

A mitjan s. XI, situa el Dr. Riu(26) una segona etapa pels castells termenats, en el moment que apareixen aquests ja amb un pati interior, construïts amb obra, coincidint amb la fortificació també de viles i ciutats, quan el sistema feudal es ja gairebé plenament establert i es pot posseir amb certa jurisdicció o sense; esdevenen els drets de castlania heretables i aquests poden ésser objecte de venda o compra -el propi comte pot comprar castells o alous i infeudar-los-. De fet, el "castrum" se sol concedir en feu amb la seva castlania, termes i pertanyences. El qui el rep, si no és el castlà, deu cercar-lo entre els seus fidels.

Definitivament, els comtats resten ja, des d'aquesta època, subdividits en castells termenats. Ara bé, també a Catalunya un castell termenat pot contenir en coexistència "fortedas" o "forcias" -torres o fortaleces no termenades- pertanyents a la seva jurisdicció, ocupant llocs estratègics, punts de vigilància....Hom pot situar-hi també la "domus"(fortificada) o les quadres(en parlarem tot seguit al referir-nos a la frontera). A més a més pot haver-hi petits alous lliures, dominicatures -terres senyoriales de la potestat superior, que poden cedir-se a un tercer- i naturalment hi segueixen havent les parròquies amb llurs patrimonis i altres béns de laics i monestirs. Quan arribem al s. XII, el nou sistema haurà alcançat la seva plenitud.

L'establiment de les marques

Cal indicar abans de començar aquest apartat, que el fenomen de les fronteres no és típicament del món hispànic. Els sectors de frontera seran presents en qualsevol indret de l'Europa Occidental(27). En tot cas, caldria matitzar el tipus de frontera i veure d'establir, en relació a l'estudi de les seves fortaleeses, les concommitàncies i diferències que s'adverteixen en els sistemes de fortificació. En general, hom pot dir, que en les zones de marca són més abundosos els castells i que apareixen amb unes clares funcions defensives.

A l'Alta Edad Mitja, la noció de frontera és complexa, donat que desaparegué la circumscripció o vella divisió administrativa; les vassallies feudals i la formació dels nous senyorius tendirien a substituir la idea de límit territorial pel de dependència, esdevenint així les zones de frontera incerts i eritzats d'enclaus difícils de determinar, amb un domini mal definit i confós. Tot el qual, degut al poder limitat de les armes i a l'escassetat de les tropes, faria necessari l'erecció de les nombroses fortaleeses, situades d'una forma escalonada -en profunditat-, destinades a immobilitzar les tropes adverses i a fixar-les en operacions de setge. Acció que es conjuntava amb la guerra de guerrilla, alentada des de fortaleeses refugi(27)². Podem afegir que s'hi sumen conjuntures de tipus polític i d'equilibri de forces en la seva distribució, car se cerca fixar els drets respectius entre senyors veïns i alhora mantenir el control de la població establerta en ella. El sistema, ho veurem més palesament en el cas concret de Catalunya, tindrà una vessant adversa, puix els castells es faran amb molts dels drets senyorials, sovint aprofitant-se de les rivalitats entre senyors. Certament, dins d'aquest marc, el castell hi ocuparà un paper complex.

Sense una relació tan clara amb la frontera, cal també incloure aquí tot un munt de castells que neixen en base al control de camins. Una xarxa vial entre castells que esdevindrà d'una certa importància des del s. XI, a partir de la qual els castells establiran drets de peatge tant per a passatgers com pels mercaders. Es

tractarà, si més no, d'un control militar, que a l'ensems veurà d'imposar-se sobre qualsevol altre pretenent a establir dit control.

Aquests camins, sovint aprofiten velles calçades romanes i segueixen rutes tradicionals de vella arrelada; així i tot, cal dir en general, que són de traçat imprecís i no fixe. La ruta medieval se solia dispersar en una xarxa variada d'itineraris amb uns punts fixes, com podrien ser els passos de rius, ponts, ports de muntanya....; el viatger podia elegir entre varios camins per anar a un mateix lloc. Per aquest motiu, molts castells, més que aixecar-se al costat d'un camí en concret, se situaran en punts enlairats des d'on dur a terme un control més ampli amb clares finalitats militars; camins que en la seva major part seran de bast (28).

A Catalunya, l'aparició dels castells, hom la relaciona amb el fenomen de frontera. Barral i Altet (29) enten el castell com element per excel·lència de la reconquesta catalana. De fet, la configuració de la Catalunya medieval, fins alcançar la seva actual expansió, presuposa la història d'un avenç de frontera, nebulosa en un principi -tal com la defineix Bonnassie(30)-, que a finals del segle IX quedà clarament establerta, amb tot el que suposa de militarització per part de la població que l'habita, descrita per Barral i Altet(31) com microsocietats, entenent que els castells esdevenen centres de colonització. Militarització que cal contemplar, no solament des de la vessant cristiana, sinó també de la musulmana(32). Recordem, per les poques fonts islàmiques que han sobreviscut, que a finals del s. IX es fortificaren ciutats importants com Balaguer o Lleida i fortaleses com Montsó, perfeccionant-se de ben segur el sistema defensiu de la Frontera Superior d'Al-Andalus(33).

Per En Ripoll(34), la Marca Hispànica -zona de perills i de denominació mal determinada(35)- fins al s. IX serví per a denominar tota una regió de límits imprecisos i vagues, per on anava progressant l'avenç cristià, que al s. X restaria estabilitzada en una zona compresa entre el Penedès i l'Alt Anoia, entre les terres

del Llobregat i el Francolí; unes terres ermes i neutrals que separaven els cristians dels alarbs i on s'hi ubicarien els castells de frontera tot formant una línia que sofriria al llarg dels temps avanços i retrocessos. De fet coincideix amb en Lewis(35), que en el seu estudi tan conegut sobre Catalunya, situa entre finals del s. IX i mitjan del XI un gran nombre d'institucions governamentals, militars, una església militant i un sistema de colonització al llarg de les fronteres, que haurien de possibilitar l'avenç dels catalans sobre territori islàmic. Dóna una data clau, el 870, com arrencament d'aquest procés, per tal com suposarà l'aparició d'unes famílies autòctones, que governaran d'ara endavant Catalunya enlloc dels dirigents d'origen franc. Entre elles destaca l'encapçalada per Guifré el Pilós, que reorganitzà el comtat d'Ausona, reedificant vells castells carolíngis i construint-ne de nous, a la vegada que eixamplà la frontera vers Lleida i Tarragona, dotant-la d'una millor defensa. Reorganització que suposà una militarització de la zona, que anà acompanyada igualment d'un redreçament de les institucions eclesiàstiques -St. Cugat del Vallés, Guixà, Ripoll, St. Joan de les Abadesses, Sta. Cecília d'Elins..., el bisbat de Vic-. De fet es tractà d'una veritable colonització, car es dotà de torres i castells, sota la direcció de vicaris, que es devindrien, com hem vist, els centres d'organització del territori.⁽³⁶⁾ Un eixamplament de frontera, que sembla que es feu de forma pacífica, car es dugué a terme sobre les terres lliures i, en tot cas, s'hi havia ja produït una primera expansió protagonitzada per colons de forma no organitzada, sobre les quals s'hi establirien els castells i els quadres eclesiàstics, bàsicament monàstics. En aquest sentit Bonnassie és ben explícit i convincent(37). El sistema emprat pels colonitzadors des de finals s. IX i al llarg del X fou el de l'aprisió -ocupació de terres ermes que es posaven en cultiu i que al cap d'uns trenta anys passaven a ésser propietat del cultivador-, els quals agrupats en comunitats, o bé isolats, s'instal·laven d'una forma encara no estable. D'aquests primers hàbitats en parla encara la toponímia -en el nostre cas abundosos al Montsec, com h'ha esmentat en el nostre llibre dels Reculls

de la Vall d'Ager-. Es tracta de coves -les esplugues- o antics "oppida" reutilitzats, on gairebé la defensa és la pròpia de l'assentament. Podem dir que es produeix un agençament progressiu de les defenses naturals al llarg de les zones muntanyenques del prepirineu, en els llocs aptes pel cultiu -en terrasses-, on aquests homes acostumaran a refugiar-se en cas de perill. Bonnassie(38) detalla com accessoris de dites fortificacions naturals -roques, puïos....- muralles sumàries, torres quadrades -les mediones i miralles-, torres rodones -les ~~clai~~^ranes-, totes de certa alçada i macisses; s'hi podrien afegir les guàrdies i espiells. Castells que aviat apareixeran com instruments d'estabilització de les esmentades microsocietats de frontera, ratificada la seva legalitat per l'autoritat pública dels comtes.

L'avenç que comentàvem vers Lleida, de les fronteres, estés també per la zona del Pallars i la Ribagorça -des de Berga- de ben segur alarmaria als àrabs, els quals endegarien una continuada etapa d'hostilitats, que es perllongaria fins les primeres dècades del s. X(914), quan se signà definitivament la pau amb Abd-Al-Rahman III, el qual referà als semiindependents emirs de la Frontera Superior, alhora que la reorganitzava versemblantment.

Aquesta pau, suposarà per Catalunya, tres quarts de segle de tranquil·litat i prosperitat. Així i tot, malgrat l'acatament

i apropament a Còrdova, continuaran avançant lentament les colonitzacions, més estretament lligades als castells que es construiran i les nombroses torres sorgides, propietat de nobles locals i institucions eclesiàstiques, uns i altres deslligats de la jurisdicció comtal(39).

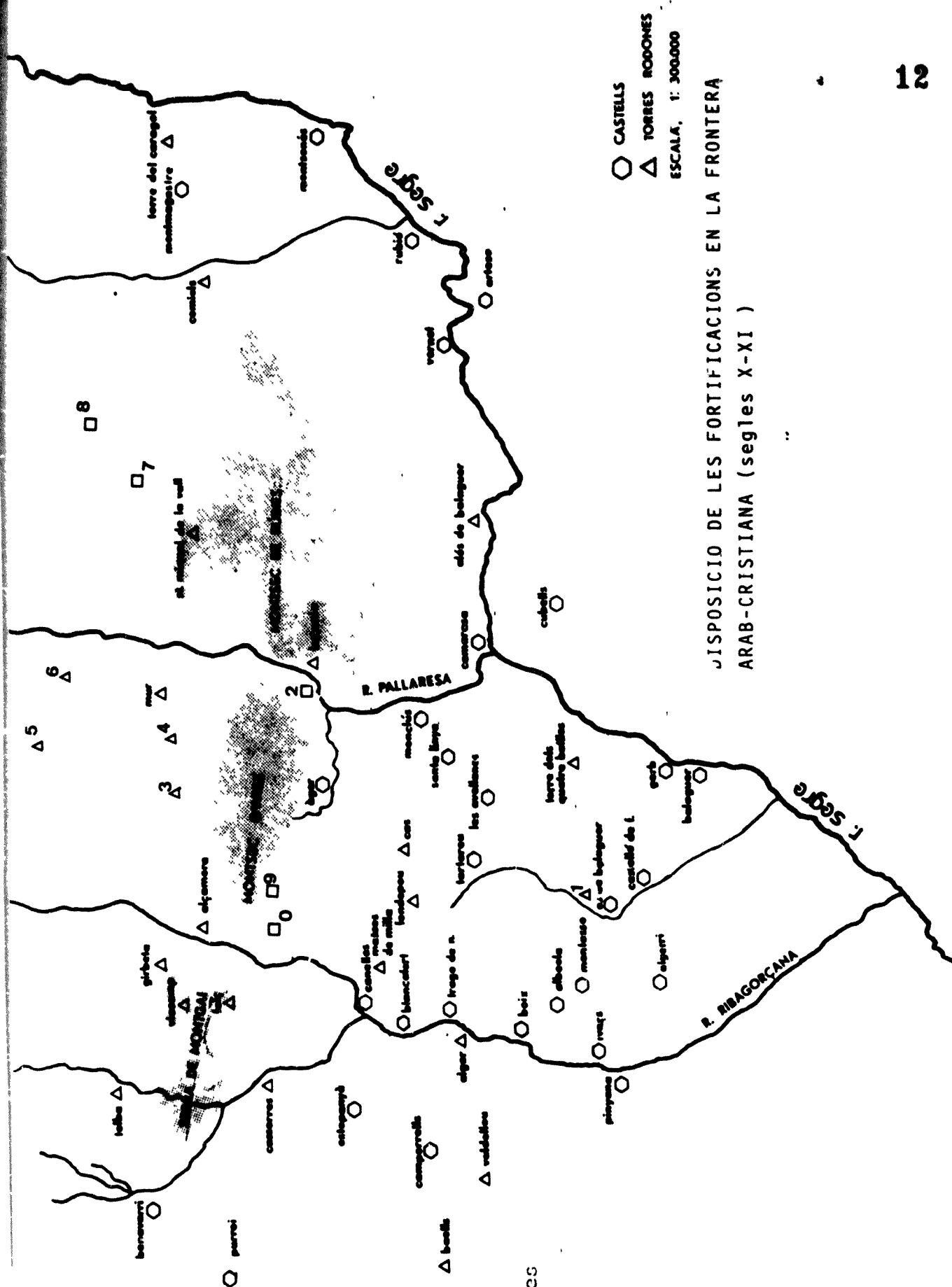
Conseqüència de tot això, és el perfilament d'una societat més militaritzada, com deiem, car als castells hi començarà a haver-hi guarnicions permanent s de "milites", que es mantindran de les rendes -es fan realitat els "mandamenta"-(40) i en les torres i altres defenses auxiliars deurán ésser obligades les guaites per part dels colons. Es lícit fer comparances amb les fronteres de Bizanci, on s'hi establíen els estadants en la doble qualitat de pageïols i soldats ?.

Lewis(41), per la configuració de dita frontera cristiana, situa una darrera etapa entre el 975 i el 1050, important pels canvis que es produiran en ella. En primer lloc constata com segueixen apareixent castells, construïts o adquirits per les famílies de comters, vescomtes o eclesiàstics. En segon lloc s'adona, com hem avançat, que es va cristalitzant una noblesa de frontera, més independent, que per ell serà la causa principal del fracàs dels establiments de frontera davant les escomeses i ràtzies d'Al-Mansur i el seu fill.

A partir del 1010, per altra part, el poder comtal, bàsicament el barcelonés -per aquest tema són esclaridors els treballs d'En Salrach i també els d'En Bonnassie i Santiago Sobrequés-, veurà d'assumir la direcció de la nova societat militar esmentada, situant-se el 1050 com data d'assoliment d'aquest objectiu, dins un marc plenament feudal. Pel que fa a la colonització, ja en un context de conquestes organitzades, apareixeran les donacions de terres en feu amb pacte de construir un castell o una torre i de posar en cultiu les terres ermes del seu entorn(42). Com element molt característic d'aquesta etapa de conquestes organitzada, hem d'assenyalar l'aparició de les quadres -torres situades més o menys al centre de les noves explotacions, organitzades com unitats en la frontera-, que en alguns casos donaran lloc a la naixença de nous nuclis d'hàbitat també(43).

Si ens fixem ara en la frontera per la banda musulmana, ens adonarem, seguint les fonts actuals, que fins a la fi del segle IX és una zona desconeguda. Per als emirs, no és res més que una zona avançada de la Frontera Superior, un lloc de pas per a les ràtzies contra els cristians, sovint vingudes de lluny, sense que suposin hostilitats importants.

En ella, existeixen solament ciutats importants que es fortifiquen precisament en aquest darrer període -Lleida, Balaguer...-. Al llarg dels segles X-XI, en canvi, assistirem a una progressiva islamització del país i una presa de posicions que de ben segur no existia abans(44).

DISTRIBUCIO DE LES FORTIFICACIONS EN LA FRONTERA
ARAB-CRISTIANA (segles X-XI)

- 0-St. Ll. d'Ares
- 2-Cervoles
- 3-Ixorç
- 4-Estorn
- 5-Montllobar
- 6-Twiggerçs
- 7-Tolç
- 8-Llordn
- 9-Claramunt

Almenys per la zona aragonesa, sembla que es coneix l'organització militar de la frontera islàmica, constituïda per grans enclaus fortificats, com Barbastre, Graus o Alquezar o Montsó(45). A Catalunya no és tan clar, car descomptant les grans Çudes de Lleida, Balaguer, Tortosa...no és tenen massa indicis. Cal fer encara un estudi complet al respecte. Segurament succeiria quelcom semblant. Pel que fa a la Catalunya de Ponent, per la banda de la Noguera, a més de la Çuda de Balaguer -sabem que existí versemblantment un campament militar al pla d'Almatà-, tenim constància d'importants enclaus que es relacionarien amb Balaguer, com Castelló de Farfanya, Albesa, Llorenç de Montgai, Os i àdhuc Àger -segurament des de finals del s. X o en tot cas dins de dita centúria-(46). Som del sentit que s'hi sumarien, com elements auxiliars, torres de guaita, sobre les quals parlarem més endavant.

Les pàries: una font de finançament

En relació amb tot quant hem vingut exposant, ens interessava destacar, abans d'abordar l'estudi físic de torres i castells, el sistema diem-ne tributari, que el domini cristià imposà sobre les taifes musulmanes, debilitades i en clara decadència a mitjan s. XI. Certament no es tracta d'un sistema únic de finançament dels castells, però per l'època que ens ocupa és important, sobretot en relació amb la figura d'Arnau Mir de Tost.

Sembla que les primeres penetracions d'or a Catalunya, provinents del món musulmà, es produïren ja al s. X amb l'arribada dels "hispani" -els mossàrabs-(47), que suposaran per Catalunya una revitalització cultural, a l'integrar-se a les capes indígenes de la nostra societat. El Dr. Riu planteja la necessitat d'estudi d'aquesta primera penetració i relaciona els bons exemples arquitectònics, com Guixà, amb la seva presència.

Bonnassie planteja en el seu treball la política negociadora que tradicionalment mantingué Catalunya amb Al-andalus i que suposà quelcom positiu pel seu arrencament econòmic. En el llarg període de pau -en el s. X, en època califal- hem parlat ja del redreçament econòmic català, en part potenciat per les relacions comer-

cials amb el califat. Bonnassie(48) situa un gran increment d'or a Catalunya en les darreres dècades del s. X i primeres del XI, segons reflecteix la documentació, que no li admeten cap mena de dubte, apareguent ja des del 1018 les primeres encunyacions propiament catalanes d'or, imitació del mancús islàmic. Durant el segon quart del s. XI, en canvi, tots els indicis concorden en senyalar un cert descens de la riquesa de numerari, que ell s'explica en part per un atresorament personal en forma d'objectes preciosos i llegats a les esglésies i grans santuaris, sense que sigui però la causa principal(49).

Passats els turmentosos dies d'Al-Mansur i el seu fill, en què Catalunya tornà a trontollar sota l'estrall de les soldadesques àrabs, retorna la recuperació del país d'una forma ràpida i alhora enfortida. En un document del Cartulari de Sant Cugat del Vallés, citat per Lacarra (50), es fa una clara comparança de l'aspecte que presentava Catalunya -concretament la Marca de Barcelona- aleshores i la que presentava feia només dos anys "així donà Deu tranquillitat als cristians i pugueren sortir i recorre les esmentades marques en totes direccions i construir moltes fortificacions i castells que havien estat destruïts en altre temps per la citada potència dels pagans...".Clar indicatiu, que després de la famosa expedició a Còrdova dels catalans, Catalunya es recuperava i s'imposava a poc a poc als regnes veïns de taifes, cada cop més debilitades per les rivalitats familiars dels seus reietons -especialment de Lleida i Saragossa-.

Debilitament que vindria agreujat, per tal com els petits exèrcits taifes no podien fer front als cristians, pel qual es vouran aviat obligats a satisfer tributs -les pàries- per mantenir la pau -la primera es paga l'any 1045 o almenys està documentada aquest any-. Des d'aquest moment, les paus que se signaran, comportaran l'obligatorietat de satisfer unes quantitats anuals fixes, que hauran de satisfer-se mensualment. També els pactes entre cristians convindran molts cops el repartiment de pàries i l'obligatorietat del vassall de defensar-les, així com s'estipularan donacions pietoses(51). Malgrat tot, el sistema de pàries serà inestable i en

certa forma irregular. D'altra banda, com molt bé indica Lacarra, traïrà una incapacitat dels cristians per repoblar la zona musulmana. Punt de vista que difereix del de Bonnassie, el qual veu més lligat aquest cert pactisme o esperit de negociació a la política tradicional catalana devers l'Islam, com ja hem apuntat, no sotmetent els seus dominis fins molt tardanament.(52)

Els primers en cobrar-ne, segons es despren de la documentació, foren els comtes d'Urgell i Barcelona, que foren també els qui se n'aprofitaren en major mesura i una major regularitat. La pressió de dits comtes s'exercirà sobretot sobre les taifes de Lleida, Saragossa i Tortosa. El comte de Barcelona, amb el sotmetiment del comte d'Urgell, en certa forma, i la seva aliança, que li permetran expansionar-se vers l'E., per la marca ribagorçana, aconseguirà acumular una gran fortuna, que li ajudarà a consolidar el seu poder enfront la noblesa feudal(53). També es permetrà la compra de nombrosos castells, pels qual pagà fortes sumes d'or.

Després de dits comtes, qui més s'aprofitarà de les pàries, sens dubte, serà Arnau Mir de Tost, que de ben segur emprà per a la compra i construcció dels seus castells(54).

Sense voler estendre's més i seguint l'estudi de Lacarra, el concloure que les pàries serviren fonamentalment com medi per afermar el poder cristià sobre ls àrabs, car aquestes s'utilitzaren per subvencionar la guerra, construir i reparar castells i pagar guarnicions i mesnades, a més de les donacions religioses. Es a dir, estimularen el manteniment actiu de la vida militar(55).

Notes:

- 1) M. Riu La feudalització del camp català "cuadernos de historia económica de Cataluña", XIX(1978) pp. 29-46 (public. també a Estructura social i econòmica del camp català (Barcelona 1983) pp. 39-69; de varios autors).
- 2) Contamine, Philippe La guerra en la Edad Media(Barcelona 1984) pp. 70
- 3) Entre altres autors Reyna Pastor Estructuras feudales y feudales y feudalismo en el mundo mediterráneo(Estudi preliminar) (Barcelona 1984) p. 18; J. P. Poly, E. Bourmazel El cambio feudal(segles X al XII)(Barcelona 1983) p. 21; Ph. Contamine op. cit. p. 55
- 4) Vegis per exemple P. Bonnassie Catalunya mil anys enrera(segles X-XI) 1/ Economía i societat pre-feudal(Barcelona 1979)pp.107-109.
- 5) J. P. Poly op. cit. pp. 21-22
- 6) Guy Fourquin Señorio y feudalismo en la Edad Media(Madrid 1977) p. 109; P. Bonnassie op. cit. p. 107.
- 7) G. Fournier Le château dans la France médiévale(Paris 1978) pp. 42 i 60.
- 8) M. Riu Hipòtesi entorn dels orígens del feudalisme a Catalunya "Quaderns d'Estudis Medievals", "(1981) pp. 195-
- 9) M. Riu La feudalització.... cit. p. 29
- 10) M. Riu Hipòtesi entorn..... cit. 196 p.
- 11) G. Duby La société aux XIe et XIIe siècles dans la region Macconnaise(Hol.landa 1987) p. 93
- 12) Guy Fourquin op. cit. pp. 110-111
- 13) G. Fournier op. cit. pp. 57-59
- 14) Ibid. 101-108
- 15) J.P. Poly op. cit. pp. 22-23
- 16) P. Bonnassie Vocabulario básico de la historia medieval(Barcelona 1983) p. 43
- 17) Ibid. p. 45
- 18) Donen la ref. varios autors. per exemple J. P. Poly op. cit. p. 27

- 19) Són nombrosos els autors que estudien els orígens i formació del nou estament, entre ells P. Bonnassie Ibid. pp. 37-43; G. Duby op. cit. pp. 191 i ss.; dins de la bibliografia espanyola Fco. J. Flores El caballero: hombre y prototipo(Universitat de Múrcia 1982), per exemple.
- 20) G. Fournier op. cit. pp. 125-130; sobre les parròquies és interessant -s'enten castrals- E.Zadora Construction de châteaux et fondation de paroisses en Anjou aux Xe-XIIe siècles "Archeologie médiévale", 9(1979) pp. 115-127
- 21) G. Fournier op. cit. p. 134
- 22) Ibid. pp. 149-150
- 23) M. Riu La feudalització... p. 30
- 24) M. Riu Hipòtesi.... pp. 197-198
- 25) Ibid. p. 202; Ibid. p. 30
- 26) Ibid. pp. 30-35
- 27) Guy Fourquin op. cit. pp. 113-114; G. Fournier op. cit. 158-165). 27)² Fournier, G. op. cit. pp. 158-161
- 28) Sobre el tema dels camins en relació als castells, per la zona del Sobrarb i la Ribagorça, vegis J. Fco. Esteban Lorente i M. Garcia Guatas Fortificaciones cristianas y ordenación fronteriza en el s. XI: Forma y función de la arquitectura militar "Primer coloquio de Arte aragonés" (Teruel 1978) pp. 100-102; sobre el tema dels camins, entre altres, M. Riu Els camins medievals i els ponts de Vallonga i de les cases de Posada "Cardener"(Cardena 1985), 2 pp. 68-76; F. Fité Els camins del Montsec dins les rutes catalanes de peregrinació, comunicació presentada al "VI Congreso Español de Historia del Arte" (Santiago de Compostela 1986) (en premsa).
- 29) X. Barral i Altet L'art pre-romànic a Catalunya(s. IX-X)(Barcelona 1981) p. 33
- 30) P. Bonnassie op. cit. vol. I pp. 106-109
- 31) Barral i Altet op. cit. p. 35
- 32) Vegis per exemple A. R. Lewis Cataluña como frontera militar (870-1050) "Anuario de estudios medievales", 5(1968) p. 21

- 33) Vegis per exemple, per la zona per nosaltres estudiada, Chr. Evert Hallazgos islámicos en Balaguer y la Aljafería de Zaragoza "Excavaciones arqueológicas de España", 97(Madrid 1979) pp. 89 i ss.; també F. Fité Reculls d'Història de la Vall d'Ager. Període Antic i Medieval(Ager 1985) pp. 65-84; J. Lladonosa i Pujol Història de Lleida(Lleida 1972) vol. I pp. 56-68, que dóna referències de M. Millàs i Villacrosa Aspectos de la dominación árabe en la región ilerdense(Lleida 1949); Ramon Petit i Miret Contribución al estudio de Lérida segun las fuentes árabes(Barcelona 1970; tesina dactilografiada); Fernando de la Granja La Marca Superior en la obra de Al-Udrí "Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón", VIII(1967) pp. 485 i ss. R. Pita Mercé El distrito de Lérida en la Frontera Superior musulmana "Ilerda", 33(1972) pp. 213 i ss.
- 34) E. Ripoll i Perelló La marca, frontera con los musulmanes en el siglo X "San Jorge", XLVII(Barcelona, jul. 1962) pp.2 -30
- 35) Lewis op. cit. pp. 15-16
- 36) Ph. Araguas Les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce (950-1100) "Bulletin Monumental", 137-III(1979) p. 205 (és el resum de la seva tesi del tercer cicle, llegida sota la direcció de J. Gardelles a la Universitat de Burdeus).
- 37) P. Bonnassie op. cit I, pp. 85-103
- 38) Ibid. pp. 106-112; per la zona del Bages es constata igualment l'habitatge primitiu en "speluncas" pels s. IX-X, així com les vil·les i finques agrícoles protegides per torres (Vilatorrada), vegis el volum III de la "Catalunya Romànica" El Bages (Barcelona 1984) p. 79.
- 39) Lewis op. cit. pp. 21-22
- 40) Ibid. pp. 25-26
- 41) Ibid. pp. 26-27
- 42) És un període en el qual es testimonia perfectament la necessitat de construir castells i fortaleses a la frontera. L'abat Guitart de St. Cugat del Vallés i els seus monjos, l'any 1017, així ho declaraven "...necesse est edificare castela et munitiones facere in marchis eremis et in solitariis locis contra

- paganorum insidias..."; dóna la referència d'aquest doc. nº 317 del Cartulari de St. Cugat del Vallés en Ripoll op. cit. p. 32.
- 43) G. Fournier op. cit. 189-192; P. Bonnassie op. cit. I. pp. 382-383.
- 44) P. Bonnassie op. cit. I, pp. 104-106
- 45) J.Fco. Esteban Lorente, F. Galtier Martí, M. Garcia Guatas El nacimiento del arte románico en Aragón(Saragossa 1982) p. 39; vegis també op. cit. R. Pita Mercé.
- 46) Vegis de F. Fité l'esmentat a la nota 33.
- 47) M. Riu Hipòtesi... cit. p. 200
- 48) P. Bonnassie op. cit. I, pp. 325-334
- 49) Ibid. pp. 340-347
- 50) J. Rius Serra Cartulari de St. Cugat I, p. 205; en dóna referència J. Mª Lacarra a Aspectos económicos de la sumisión de los reinos de taifas(1010-1102)"Homenaje a Jaume Vicens Vives" I p. 205 (Barcelona 1965).
- 51) Ibid. p. 258
- 52) Ibid. p. 260
- 53) Santiago Sobrequés i Vidal Els grans comtes de Barcelona (Barcelona 1970, 2a ed.) pp. 71-73, 78-80 i pel tema de les pàries de la 80 a la 83.
- 54) Ph. Araguas op. cit. p. 216; del mateix autor Les châteaux d'Arnau Mir de Tost. Formation d'un grand domaine féodal en Catalogne au milieu du XIe siècle "Actes du 106e Congrès National des sociétés savantes"(Paris 1983) p. 71. Es basa el treball aquest en les publicacions del P. Sanahuja i, malgrat no fer-se una referència explícita, es deixa entendre ben clarament; com en l'obra cit. de P. Bonnassie, que inclou a dit cavaller entre els comdors catalans, vol. I pp.233-230.
- 55) J. Mª Lacarra op. cit. pp. 262-269
Ibid. pp. 268-270

Estudi dels castells

Volem aplegar en aquest ampli capítol una visió general sobre els castells, que ens permeti cronològica i formalment, partint dels estudis i síntesis que existeixen ja, aportar allò que ens sigui d'utilitat per a la classificació i estudi dels que aquí recullim en el volum III, concients de la difícil problemàtica que presenta establir una clara classificació de tipologies, car estem convençuts que la seva naixença i organització fou fruit en molta part de les tradicions, la funcionalitat i la pròpia adequació del terreny, podent concloure d'avant mà que no existeixen uns models prefixats -en general-, ans l'aplicació d'un tipus o sistema de fortificació i guaita, que s'acomodaren a les pròpies necessitats. La història física del castell feudal a Catalunya fins al segle XII resumeix una etapa històrica del nostre país, que s'afesomià, no solament amb les construccions religioses, parroquials o monàstiques, ans també amb els perfils alterosos dels castells, disperses, isolades o foses amb els vilatges que anaren sorgint en els escarpats de conques i vallades, com si l'aspror i l'esquerpa solidesa de les nostres carenes hagués volgut endolcir els seus paratges amb tan belles construccions; com si aquella solitud enyorívola-ment reflectida en els documents de l'època, quan s'esmenten les terres de les marques, s'hagués volgut dissipar construint aquí i allà les seves moles pètries.

Catalunya, les nostres valls, de ben segur assoliren en aquest període fonamental de la nostra història, la imatge pintoresca que mantenen encara, malgrat molts dels castells siguin ja runes irreconeixibles o en avançada degradació, perquè sempre resta algun element; ja l'església castral, ja el vilatge apinyat sota el penyal on s'erigí, ja els conreus, els vials, els masos dispersos... Hem reconstruït, escorcollant els documents, bona part del nostre passat històric i cada cop veiem amb més claror allò que foren i feren els nostres avantpassats. Ens cal descobrir també el que no apareix en els documents, reconstruir el tarannà de la vida diària; saber amb exactitut com era la vida en els nostres castells com es conjugava amb l'arquitectura; de quina forma sorgiren i s'a

deguaren les nostres viles i poblets dins el conjunt castral. Tot un repte que ens brinda l'arqueologia descobrir.

Com hem fet fins ara, partirem dels exemples foranis per sumar-hi tot seguit els estudis recollits sobre el nostre país.

I - Antecedents

Tots els autors situen fins l'època carolíngia, un tipus de castell -no fortificat- consistent bàsicament en un lloc alt i protegit, fornit de defenses naturals, de caràcter col·lectiu en la majoria dels casos. Poly i Boumazel(1) ens parlen de plataformes rocoses, que sovint coincideixen amb antics "oppida" -"castra" populars, en diuen-.

Es tracta, com hem avançat, de llocs protegits, no residencials, emprats per la població dispersa en moments de perill. Fournier(2) els situa encara en època carolíngia sota la denominació de "castrum, castellum o munitio", tot destacant el seu sentit de fortalesa desprovista de caràcter militar, distingint entre individuals i col·lectives. Pel que fa a les forteses refugi, ressalta també les seves defenses naturals, que donen lloc en la documentació a denominacions com "rocca" i "petra" -per Catalunya, Bonnassie parla també d'aquestes forteses sumàries que donen lloc a les denominacions apuntades-.

Per l'àmbit català, el Dr. Riu situa en les valls, en època romana i visigoda, els "castella(3). Pels segles VIII-IX parla de les esplugues, hàbitat i refugi, que perllonguen la tradició des de la prehistòria i que seran habitades al llarg de tota l'Edat Mitjana (4); i ja al 820 els "castra" com nous refugis militars que inclouen torres rodones de fusta(5). Segurament, durant tot aquest període, es reaprofitaran també vells enclaus -els "oppida" ibèrics-. Tensem en exemples com Antona (a Artesa de Segre), que és un poblat ibèric amb restes arquitectòniques posteriors indubtablement medievals, amb la torre del Caragol(dins el terme de la Força, del municipi de Ponts), on la torre medieval s'aixeca sobre un basament format per grans blocs ciclopis units amb sec, en mur o en el castell de Ponts, que conserva restes dins del nucli de la torre rodo

na d'una torre anterior, que per les característiques creiem que cal considerar ibèrica. Els exemples es multiplicarien; sabem que Olèrdola era també un vell "oppidum", per exemple. És a dir, en tots els casos ens apareixen velles construccions reaprofitades, que segueixen complint la doble funció de refugi i vigilància, precisant que les caronlíngies adopten una major funció militar, de defensa de la Marca.

II-Tipologies i evolució formal dels castells

Se situa el s. XI com el de naixença dels castells medievals; un tipus de castell, seguint Poly i Bourmazel(6), que veurà reduir la seva superfície, a la vegada que augmentarà la seva capacitat defensiva. El seu procés de creació i evolució se situa entre mitjan s. X i les darreres dècades del segle XII, per Europa. Poly i Bourmazel proposen dues fases en la seva evolució. A partir de l'any mil i fins a finals del s. XI situen l'aparició del castell sobre mota -considerat com la creació més original castellera de l'Europa septentrional-, encara de fusta. En la segona fase hi colloquen un tipus de castell més perfeccionat, que veuria transformada sobretot la vella estructura de fusta per la generalitzada de pedra.

Guy Fourquin(7) situa el 950, com l'any clau de l'aparició del castell, o millor eclosió, perfectament constituït, aïllat de ciutats i viles i configurat, en un primer estadi, per una senzilla estacada lignia, voltada d'un vall, amb una torre al centre -d'homenatge-, la qual com veurien més endavant esdevé peça mestra de la fortificació. Distingeix, així mateix, entre les "eminentes"-castells en llocs elevats- i els castells de planura -les notes-. Per França, situa el castell de pedra, per la zona de la conca del Loira, entorn a l'any mil, precisant que la seva plena adopció no s'arribaria a donar fins el darrer quart del s. XI. En el grup de les "eminentes", ^{distingeix} entre aquesta com a tal, que gairebé no es pot considerar castell -tipus de fortalesa habitual dels petits senyors rurals- i el "Dungio"("donjon", que és sinònim d'"eminent"), que seria el veritable castell i l'hàbitat típic senyorial(8).

Hem de dir abans de seguir, que la terminologia -en la documentació- no distingeix entre el gran i el petit castell, pel qual sovint castells ben conservats ni surten esmentats o a la inversa (9). Si ara ens atenim a les puntualitzacions de Bonnassie(10), trobem que aquest ^{situa} fins al s. IX fortificacions fetes solament amb fang i fusta, els recintes de les quals servien solament com a refugi temporal -hem de creure que en zones planes-; al llarg del s. X hi situa ja un cúmul d'experiències tendents a combinar en una mateixa construcció les necessitats defensives i de residència, que haurien de donar lloc a la naixença dels castells, que es fari en nombrosos especialment en les zones de frontera -cita les regions en contacte amb l'Al-Andalus com les més exemplificadores. Un tipus de castell, per tant, que abundaria a Catalunya i segurament també a Castella amb característiques pròpies. També explica, com els castells eren en un principi simples torres, ubicades dins patis reduïts, poc confortables, posseïdors d'una sola "aula". Distingeix igualment entre les motes -típiques de l'Europa humida- i els castells roquers -l'equivalent mediterrà-, en els quals hi hauria una torre de pedra d'un tipus molt rudimentari, isolada de l'hàbitat rural -freqüent a Catalunya i la Provença-.

Fournier(11) situa també a mitjan s. X-a l'inici del feudalisme- la transformació de les fortesales, ressaltant l'ús cada cop més freqüent del terme "turris" per denominar el castell -al Llenguadoc s'empraria indistintament el terme, explica-. Neix, aclareix, el castell dotat de torre i paral·lelament es desenvolupa el "donjon", que no seria res més que una torre de planta rectangular, amb antecedents en la casa forta d'època carolíngia -de fusta-(12); voltada -com hem dit- per un recinte, també de fusta en un principi, que evolucionaria igualment al llarg dels segles XI-XII. Torre, pati i recinte, són també per aquest autor els elements definitoris; la torre, de dos pisos, amb magatzem i serveis en el primer i planta residencial en el segon(13). Pel que fa a l'arquitectura en pedra, assenyala com obres excepcionals a mitjan s. XI, dins l'àrea francesa, les muralles de pedra de Brionne i Fécamp; entre el 1080 i el 1100 hi situa ja l'etapa de l'ús generalitzat

d'aquest material. En un principi, afegeix, el "donjon" serà una traducció en pedra del castell-mota -un exemple primerenc el troba a Langeais-. Classifica els "donjons" en dues modalitats: el gran "donjon" i el petit "donjon". El primer format per dues plantes, tal com ho hem descrit, molt difós en la zona de França; el segon tipus caracteritzat per una torre més reduïda, quadrada o rectangular, també de dues plantes i amb un major predomini del militar; difós sobretot per la zona del Midi. Al s. XII el "donjon" es perfeccionaria i s'adequaria més a les funcions militars, com les muralles, en un principi llises, les quals adoptaran les torres de flanqueig i, ^a quan s'afegeixin altres edificis -les noves funcions militars obligaran a crear edificis nous residencials-, el "donjon" mantindrà la seva autonomia, augmentades les capacitats militars, apareguent com element predominant del pati(14). D'altra banda, durant tot el període, fins a finals del s. XII, la disposició en planta del conjunt no presentarà cap ordenament; caldrà esperar al s. XIII, coincidint amb el major perfeccionament dels sistemes defensius i d'atac, que adquireixi ja una precisa planificació. Situa aquest perfeccionament coincidint amb els regnats de Ricart Cor de Lleó i Felip August, per Anglaterra i França respectivament, que esdevindran molt importants per la transformació dels castells, podent-se establir ja, des d'aquest període, una clara diferenciació entre fortaleeses residencials i les purament militars(15).

Bottard ^{distingeix} clarament, al final de l'antigor, entre la regió de la fusta al N.E. d'Europa i la de la pedra, a la Mediterrània, situant una frontera imprecisa entre ambdues ja en època carolíngia(16). Entre les construccions en pedra, posa els primers exemples de "donjon" rectangular carolíngi a Doué-la-Fontaine(Maine-et-Loire), on existeix una torre de 23 x 17 ms., que comprenia els elements típics de vivenda, ja senyorial: "aula, camera"-les estances privades- i la capella, al primer pis, i serveis al pis de sota, com els de cuina etc.(17). La mota la situa a partir de l'any mil, provista de torre quadrangular -castell sobre mota-(18). Malgrat els antecedents esmentats, posa la generalització de l'arquitectura en

pedra també a la fi de la segona meitat del s. XI. Pel que fa a la classificació dels castells, no accepta la tradicional de romànics i gòtics, entenent que la seva evolució no es coincideix amb la religiosa, d'on deriva la classificació. Per a ell, existeixen tres èpoques almenys; una primera que ompliria tot el període fins a finals del s. XII, a la qual seguiria un període de transició, caracteritzada per l'aparició de les primeres novetats a les muralles, portes del recinte i torres, i la tercera que inclouria tota la Baixa Edat Mitjana(19). Dins del s. XIII veu generalitzats els castells amb torre de l'homenatge i situa com exemples estranys els constituïts únicament per un clos murat -parla d'una categoria encara mal definida-. F. Lorente i Garcia Guatas, en l'àmbit aragonés -el Sobrarb- situen algun tipus d'aquests castells, com el de Muro. Boñard, precisa que en aquests castells la porta era situada en el lloc més defensat, on es trobava el gros de la guarnició, que d'altra banda era també el més vulnerable de la fortalesa.

Per l'estudi dels castells a Catalunya, existeixen els treballs més primerencs de Duran Cañameras i en Puig i Cadafalch i Goday, així com els treballs monogràfics publicats per Miret i Sans, Serra i Vilaró, Carreras Candi etc... Treballs més recents de síntesi són els esmentats d'En Riu, Almerich, Araguas i els esmentats autors del Nacimiento del Arte Románico en Aragón, de tots els quals en donarem referències en aquest apartat.

El Dr. Riu situa en la segona meitat del s. X l'aparició de la "turris" defensiva, com fortificació de la "curtis" -el centre administratiu de les vil·les- o amb funció de vigilància en un enclau de la zona, la qual havia ja aparegut, de fet, entorn al 830 per a defensa dels masos dispersos, mostrant planta quadrada; un tipus de torre en pedra que tendiria a la substitució de les antigues torres de fusta(20). Paral·lelament apareixerien igualment els primers castells de pedra, constituïts per la torre i la muralla, que a partir del s. XI tendrien a l'adopció de la planta quadrangular o elíptica(21).

Godoy(22), inclou dins l'arquitectura militar del s. XI: les torres, la casa fortificada i la vila o ciutat murallada. La torre la defineix com element més senzill de la fortificació; la casa fortificada se sol acompanyar de torre amb qui s'uneix mitjançant un pas fàcil de destruir, car l'element fortificat propiament era la torre; una vila petita la veu constituïda per una torre i diverses cases juntes, puntualitzant que l'autorització de la creació d'un nucli d'hàbitat comporta el seu emplaçament prop d'una torre o castell. Finalment defineix el castell com lloc residencial fortificat, situant-lo a mig camí entre la casa fortificada i la vila o ciutat murallada. Segons ell, conté sempre quelcom de col·lectiu, un aire rústec, muralla llisa emmerletada, portal d'arc de mig punt amb o sense protecció de torres i la fortalesa o casa forta com a tal.

Duran Cañameras⁽²³⁾ posa la torre també com element principal del castell, puix esdevindria torre de l'homenatge, proposant el tipus de torre de planta quadrada com el característic del s. XII, mentre el tipus circular el situa en el període romànic, o millor de transició al romànic. A més de la torre, distingeix com parts del castell, la muralla i altres depències, bastides amb materials més pobres, pel qual actualment han desaparegut. Almerich(24), per la seva banda, emplaça la torre isolada com anterior als castells, a la qual s'hi sumarien muralles, la resta d'edificis de vivenda i serveis i àdhuc la capella. Castell que situa també en època romànica i en el qual la torre seguirà essent el punt ferm i el darrer baluart defensiu.

Amb una cronologia igualment imprecisa, Puig i Cadafalch(25) assenta el castell romànic, que descriu també amb torre -l'element distintiu-, destacant com una bona majoria de castells s'havien format a partir d'una torre més antiga que es voltà d'un clos murat(26). La torre es vista per aquest autor, com l'element característic de fortificació, present també a masos, majorment els propers de la costa; també en alguns nuclis petits d'hàbitat, assenyalant el costum ja generalitzat al s. XI, que determinava per aquests petits assentaments l'obligatorietat de construir una to-

rrre de pedra i calç.

Vegem algunes referències documentals recullides per dit autor, al tament interessants. En primer lloc recull dels Usatges(27) la definició que es dóna al s. XI del castell "Castell ("oppido") situat en lloc molt alt, que és com qui vulgui dir casa alta, la que defensada per molts murs es tinguda per castell", on també es prescriu que la ubicació del seu emplaçament serà pertanyença del príncep "les potestats tenen les roques amb aital senyoriu, que aquell que les tingui en feu o en alou seu, no pugui edificar sobre d'elles ni a son sol cap fortalesa, ni castell, ni església, ni monestir sense llicència i consell del príncep...També, seguint les dades documentals esmentades, que veurem tot seguit, de la documentació s'ens ofereix una perfecta definició del que era un castell. Del 996 data la venda del castell de Montagut, on es diu "...Monteacuto cum suis turribus et cum ipsos muris, et cum omni edificio quod est ibi"(28). Dins del s. XI, el 1037, el monestir de St. Cugat del Vallés cedia a Bernat Gelmir el castell de Calders amb pacte "...usque ad diem decem annorum completum habeas in predicto kastro bene et firmiter, unam turrem constructam alcioiem et grossiorem eiusque modo ibi est, et secundum posse hedifices atque muros predictum kastrum", és a dir, amb l'obligació d'augmentar les fortificacions i de tenir construïda abans de deu anys, amb tota solidesa, una torre més alta i més ampla que la que llavors tenia(29). El 1080, donava el comte d'Urgell a Guillem en alou -fill d'Israel- el lloc de la Fuliola, amb pacte de fortificar el lloc amb torres i murs "cum eius edificiis cum domos et solos et super positos cum casas..."(30).

Usualment es determinava des del s. XI, que l'obra es fes amb pedra i calç. L'any 1040 subscrivien l'abat Guitart de St. Cugat i Bernat Otger un conveni, en el qual es fixava que el castell que aquest darrer construís en l'espai de set anys "factam unam turrin firmam a pedra et calce, quinquaginta habentem palmos in altitudine et in circuitu turris curtale firmam similiter a pedra et calce"(31). És a dir, una torre de pedra i calç de 50 pams d'alt i un cortical -pati- amb torres al seu voltant també de pedra i calç.

Aitals prescripcions ens apareixen igualment pel castell de Tàrraga el 1061, quan Ramon Berenguer I i Almodís convingueren amb Ricart Altemir sobre la seva construcció, prescrivint s'aixequés una torre "usque haberet centum palmos in altum et ad alios .C. in gros, et quod faceret ibi duas bestorres de .L. palmos in altum magnaue et de .L. in gros, et intus predictas turres et besturres faceret predictus Ricardus optimos muros de pedra et calce"(32). Documents ambdós interessantíssims per tal com determinen l'alçada de les torres i àdhuc prescriuen com el diàmetre deu ésser el mateix -una norma seguida també en els minarets islàmics de planta quadrada com el mateix Puig i Cadafalch assenyala-. Els mateixos atorgants, en donar el 1067 el castell de Talladell en feu a Ramon Guifré de Vilamur, ho fan amb pacte de construir-hi allí "turrem et cortilium de petra et calce(33). També en el pacte de restauració del castell de St. Vicenç, l'any 1082, es determina, a més de reconstruir la torre, que es construeixi un pati -"solarium"- "en petra et calce, prope ipsa turrem"(34). Els mateixos elements definidors dels castells, alguns cops es prescriuen per fortificar un molí o un mas; l'any 1041, un Pere primicer de la Seu de Barcelona deixava un molí -a Viula, parròquia de St. Pere de Rubí- al prevere Guillem, amb pacte de construir-hi "domo cum curtello et turrem in qua homo possit se ad sarraceni bene defendere(35). Ens diu Puig i Cadafalch, que els castells eren llocs defensius, estratègics i àdhuc ofensius, car es dirigien operacions militars des d'ells. Que era obra fortificada, rústega, de murs llisos emmerletats, fornits de torres o sense, amb el portal semicircular, que voltaven una torre o casa forta; una estructura mural que en res diferia de la de les ciutats o viles -definició totalment coincident amb la donada per Goday; recordem que l'obra es compartida també per aquest autor-(36). Dins la seva evolució, constata com des d'aviat, s'afegí al costat de la torre i dins del pati una "sala"-edifici residencial-, la capella i un magatzem(37) i en un estadi més avançat es passà ja al palau fortificat amb cossos d'edifici articulats al voltant del pati. En l'evolució del castell, d'altra banda, hi situa dos estadis. Un primdr estadi que definiria

el simple castell amb torre i muralla amb vall, el qual cronològicament situa dins els segles XI-XII, tot destacant com al segle XII l'únic que varia respecte als períodes anteriors és el parament dels murs, i un segon estadi en el qual les noves formes de construir s'apliquen al tipus primitiu de planta; també hi situa el castell de planta quadrangular, escollit per les zones planes, que diferiria de la irregular de les zones accidentades, on seria el terreny qui determinaria el traçat i àdhuc els distints nivells. Pel que fa al castell de planta regular destaca com aviat es voltaria de valls amples i fondes, que sovint es construirien també entorn de la torre provista a voltes de camisa mural, conformant una segona àrea o reducte fortificat(38).

Lamperer(39), que situa els castells sobretot en zones de frontera, ocupant zones rocoses i elevades, distingint en molts d'ells l'albacar -un primer recinte murallat per guardar els ramats....- del castell com a tal, provist també de muralla pròpia, fa una distinció o classificació semblant de castells que Puig i Cadafalch. Els classifica en castells de planta regular i de planta irregular; els primers en disposició de quadrat o rectangle, en la planta, amb un primer recinte murat provist de torres als angles; el segon constituït per un pati amb estances al voltant i capella en l'eix o en un dels costats -situa de model Solsona-. El segon tipus el subdivideix en castells de planta dispersa, formats per diverses estances separades i en desordre -posa l'exemple de Llordà- i els de planta concentrada, en els quals les estances estan aglomerades en un sol edifici -tindria l'equivalent en el "donjon"-, encara que, diu, de forma irregular. Com què el que li interessa a ell són els edificis residencials, no es planteja l'estudi dels castells des del punt de vista global i molt menys del militar. Certament si vulguessim precisar, la planta concentrada es donarà en major mesura al s.XIII i, quant als albacars, quan es tracta estrictament de castells, no són massa usuals; pel que fa a les capelles, almenys en la nostra terra, sovint són fora del recinte.

Araguas limita el seu estudi al s. XI i estrictament als castells situats en l'àrea de frontera existent en dit període. En ell

fa una distinció entre castells mossàrabs -anterior a l'any mil o tot més abans del 1025- i romànics -dins del primer romànic-; aquests darrers definits com castells de la tercera generació i inclosos dins un període que abraça del 1030 al 1075, coincidint la seva eclosió amb el primer romànic esmentat, que li servirà per a definir molts de llurs trets, d'altra banda. Tipològicament n'estableix dues modalitats: Els petits castells de guerrillers, formats per una torre rodona, una muralla sumària i sovint una petita capella i els castells tipus "donjon"(40). En el primer cas es tracta, segons aquest autor, d'una arquitectura "sens architecte"(41) -opinió que no compartim del tot, car es tracta d'una qualificada arquitectura-, d'un tipus d'arquitectura fortificada, en la qual domina la tradició ancestral i que segueix mantenint bàsicament els trets o funcions de la fortalesa refugi. Una modalitat de castell que presenta com essencial la torre de planta circular, a la qual s'adossà un petit recinte murat, diferint els inclosos com mossàrabs solament, dels posteriors de la tercera generació, en el major refinament de l'esquema del traçat. Dins el grup dels mossàrabs hi inclou Vallferosa(Solsonés), Falç(Bages), Ribes(Garraf), Coaner(Bages), Ardèvol....., en tots els quals constata la substitució o transformació de la planta quadrada primitiva per l'adoptada ja a finals del s. X, circular. Tipus de planta, que juntament amb els rars exemples grollerament triangulars -o altres formes poligonals, com la pentagonal- i la rectangular, perpetuen models romans o pre-romànics. En tot cas, models mediterranis, segons Araguas; fins i tot en l'ús del materials. Com a castells de la tercera generació, a més dels de transició de Castellví de la Marca (Alt Penedès) i Montclar (Conca de Barberà)^{emplaça}, els de Boixadors (Anoia), Ametlla(Segarra), Oroners(Vall d'Ager), St.Jaume de Cas(ib'd.), Comiols(Mig Segre), Alòs(ibid.), Almenar(Urgell), Falç(Ribagorça)....(42).

Quant al castell tipus "donjon", dins el s. X, hi emplaça els de Gelida, Montbuí i Miralles. Grup de castells segons aquest autor, que s'integren malament dins el grup dels petits castells de guerrillers que hem inclòs com mossàrabs. Destaca com són coetanis

dels primers "donjons" de l'W francès, pel qual es pregunta si hi ha nexes de filiació entre ambdós o senzillament nasqueren a l'en^usems, dins condicions històriques distintes; també es qüestiona, com una torre de semblant estructura, com és la torre del Trovador de l'Aljaferia de Saragossa -exemple isolat dins el context àrab, segons ell-, té cabuda dins aquest mateix grup. Existeixen en el mon mediterrà exemples semblants ? es pregunta. Considera aquesta modalitat de castell, com la més important i com testimoni d'una acció de conquesta i colonització, de posta en cultiu d'àmplies zò^ones d'una riquesa major. Per altra part, els veu com antecedents dels grans dongons residencials que s'imposen durant la segona me^oitat del s. XI, sobretot en relació als castells fets erigir per Arnau Mir de Tost.

Araguas(43), dedica un article, basat històricament en els treballs del pare Sanahuja, on inclou dades sobre aquests castells. En relació amb ell, situa entorn al Montsec -contrades de la Ribagorça, Pallars Jussà i la Noguera- un grup de castells, que per la seva qualitat arquitectònica emplaça en el primer pla de les realitzacions castrals d'època de la "Reconquesta"(44). S'extranya que, malgrat disposar Arnau Mir de Tost de grans recursos econòmics, comptés amb una ma d'obra tan qualificada, que de ben segur era escassa en aquella època tan poc desenvolupada tecnològicament. En tre les obres que situa en el primer plànol, citem Mur, Llordà, Àger, St. Llorenç d'Ares, Lluçars, Viacamp, Montanyana. Els dos últims dins un tipus que podem considerar fortalesa concentrada, car posseïxen tot^s els elements essencials del castell-residència: Aula, camera, capella, celler, a més de les defenses...Falç, també promoguda la seva construcció per dit cavaller, malgrat no posseir el tamany i proporcions d'aquests, destaca per la seva gran muralla amb torres de flanqueig semicirculars, que en certa forma recorda el magnífic exemplar de St. Llorenç d'Ares, aquesta muralla amb les torres quadrangulars, i Montanyana, que posseïa també una muralla amb disposició semblant a la de St. Llorenç d'Ares o Llordà, que es considerat per Araguas com el primer exemple de gran "donjon" residencial, que depassa en molt qualsevol altre exemple euro

peu. Mur, com exemple de planta elíptica, presenta les muralles llises, però perfectament disposades per la defensa i es considera per ell, com exemple també dels més eloqüents de l'arquitectura militar catalana.

A Llordà, com és habitual en la majoria d'exemples catalans, l'església se situa fora del clos de muralla, contenint una torre campanar, talment pensada -sembla- per a la pròpia defensa. Dins el recinte, amb una disposició recordatòria de la de St. Llorenç i Montanyana -en els dos casos s'aprofita l'escarpat natural i es col·loca muralla solament per la banda més vulnerable- s'hi conté en la part superior i més elevada el gran rectangle del "donjon", amb planta de dos pisos -un d'inferior amb volta de canó amb funció de magatzem i el superior o planta noble-; a ell, per ponent, s'hi adossa un cos d'edifici, que alhora serveix de tancament, on eren els serveis, principalment el de la cuina -cos actualment molt mal més, en el qual hi subsisteix encara una interessantíssima xemeneia de mur. De les dues torres de flanqueig de la muralla solament es conserva la meridional -l'altra deuria defensar la també desapareguda portada d'accés-, al costat de la qual s'hi troba un cos rectangular d'edifici que serviria per a les cavalleries o residència de la guarnició, que amb una disposició semblant trobarem en castells posteriors, com a Castelló de Farfanya -ja al s. XIII-. També a St. Llorenç es conserva solament una de les dues torres i part de l'altra, situada en un extrem, on servia per la defensa de la portada d'entrada al castell -situada en un lloc de difícil accés, que obligava a passar per sota de dita torre-. A més, St. Llorenç presenta també com peculiar, camisa de muralla envoltant la torre i la capella castral al costat de dita torre; les cases de la guarnició s'afileraven bàsicament al costat de la muralla inferior. Tot un conjunt castral que esdevindria vila sobirana, car al dessota seu apareixen vestigis arqueològics d'un altre nucli d'hàbitat, posseïdor també d'elements de fortificació, que servien alhora per a protegir el camí escarpat d'accés a la fortalesa superior -bàsicament una torre-.

Mur, per altra banda, constitueix un exemple recíproc de castell

conformat per clos murat i torre de l'homenatge, partint dels models primitius i evolucionats de castell guerriller. De fet, nasqué entorn a una torre més primitiva i condensà tots els avenços militars. La seva planta elíptica, configura un recinte murallat llis, que s'aixeca sobre una gran roquera, talment com si es tractés d'un gran baixell, amb la porta d'ingrés situada en la zona més espadada del conjunt -al sud-. En ell advertim també aquell reduccionisme de planta que s'imposarà posteriorment, segons els autors esmentats. El castell era construït ja a mitjan s. XI o tot més en la dècada dels seixanta.

Montanyana i Viacamp, com Falç, mantenen la típica planta circular de les fortaleses catalanes -la torre de St. Llorenç és semicircular i adaptada al terreny d'assentament-; Lluçars, en canvi, mostra una planta pentagonal, d'ús més corrent al mon aragonés; forma existent també dins el mon islàmic(45). Cronològicament tots els exemples se situen entre el 1045 i el 1070.

En relació amb Arnau Mir de Tost, deixem de citar tot un altre nombrós grup de fortaleses, moltes esmentades per Aragons entre els castells de la tercera generació, per tal com no en fou el promotor directe, puix en foren els responsables els seus feudataris, com ens demostra la documentació; recordem les donacions, per exemple, de les quadres d'Intença(Ribagorça) i Montesquiu(vall d'Ager), amb pacte de construir-hi una torre de pedra i calç. Entre aquests castells hi ha els de Cas, Oroners, Comiols, Montelús etc....

Ens queda veure, finalment, les aportacions sobre els castells de la Ribagorça, en els treballs de Llorente i Garcia Guatas(46), en els quals l'estudi es fa des d'una visió aragonesa i en estret contacte amb les fortificacions de la veïna contrada del Sobrarb aragonés. Aquest treball, d'esquena gairebé totalment a la realitat catalana, no ens sembla massa objectiu, malgrat tots els mèrits que li reconeixem, car sense negar influències aragoneses, que indubtablement hi són, tractar de relacionar directament dita arquitectura amb el mon lombard italià, totalment d'esquena a Catalunya, explicant l'inexplicable per les pròpies essències locals

aragoneses ens sembla frapant, tota vegada que situen una cronologia de castells dins el segle XI, precisant que no existeix cap mena de tradició anterior d'arquitectura militar castellera. Diu en que sorgeix de ple al s. XI, establint una triple classificació tipològica: "muro", "turris" i "castelo" o "kastrum", precisant que es tracta d'una arquitectura totalment vinculada al medi geogràfic, on les estructures funcionals són complement de la seva ubicació estratègica; funcionalitat adreçada a la vigilància i defensa de les vies de comunicació -n'hem parlat ja- i a l'organització dels seus petits territoris per la posta en cultiu i delimitació dels empris i, encara, per a la configuració d'una frontera militar, del tipus escalonat, amb un sistema de suport mútue, ràpid i eficaç -els castells es troben a una mitja jornada els uns dels altres-; xarxa de castells, que no conceeixen par a la protecció d'unes poblacions -apunten fins i tot que molts nuclis de dits castells són posteriors a la implantació de la fortificació-, ans l'interior del país.

Cronològicament, situen la seva erecció dins els regnats de Sanç el gran, Ramir I i Sanç Ramir, que tots ells no depassen el tercer quart del s. XI. En un primer estadi hi emplacen els castells de la zona del Baix Cinca, precisant com els de Benabarri, Viacamp, Montgai(Girveta), Falç, Pilzà i Purroi prengueren model d'ells. Per exemple, situen la torre de Fantova al 1015 com model arquetípic de Viacamp i la resta de les circulars -situen la construcció de Viacamp al 1062-; d'igual forma situen Abizanda com model arquetípic de Lluçars(47).

Consideren la torre, igualment, com l'element de major importància visual i defensiva del castell, distingint tres modalitats de torre: rectangular, poligonal(entre elles la pentagonal) i la circular(48). També situen el recinte murat com part fonamental; ampli i circumdant l'emplaçament de la torre, que s'ubica sobre un pla elevat, natural o aterraplenat, que inclou sovint un aljub. Quant a la capella, quan hi existeix, es posterior i ubicada fora del recinte(49).

Retornant a les tipologies, situen "muro" i "turris" com sinònims

de petites fortificacions; la de "turris" per referir-se a les torres de guaita -com Falç o Montgai-, també anomenades gaudites o guàrdies; el "muro" per a designar un senzill murat imitació dels castells; "castello" per referir-se a recintes importants fortificats -com Viacamp-(50).

Estilísticament, situen tota aquesta arquitectura dins l'estil del primer romànic. Com obres de mestres lombards hi situen Fantova, Loarre i Abizanda; Viacamp, Montanyana, Falç i Montgai -en canvi- els situen com obres derivants d'aquestes i executades per mestres locals. També fan una comparança entre les tècniques de l'arquitectura religiosa i castellera(51).

III- Les torres

No hi ha dubte que la torre esdevindrà un símbol, el més significatiu del feudalisme, car s'integrarà no solament a les fortificacions, sinó també en les esglésies, alhora que la seva raixença medieval i desenvolupament anirà lligat al propi procés socio-econòmic i polític(52).

Com en els apartats anteriors, veurem ara breument els tipus de torre del món europeu ràpidament. Tot seguit, ens referirem a les torres catalanes, que estudiarem per tipologies i cronològicament. Ens referirem especialment a les torres de planta circular, sobre les quals hem incidit ja(53).

Boüard(54) col·loca per Europa, els segles XI-XII com època d'or de la torre rectangular de pedra -cita l'exemple del s. XI de Langeais, que hem esmentat abans-; com hem apuntat ja en parlar dels castells i les seves tipologies, situa els seus precedents en època carolíngia -opinió compartida també per Fournier-(55). Les classifica en grans torres de residència senyorial segura -nombroses a la zona del Loira, Normandia, Anglaterra i a partir del s. XII al N.E.- i torres més reduïdes, amb un major caràcter militar, sovint de planta quadrada -de deu metres de costat, mentre les grans torres modeixen de 20 a 30 ms. de long.-.

Pel que fa a la superfície, estableix un triple classificació: Quadrades, amb uns 100 ms. quadrats; les de major superfície en

alçada que en longitud i amplada i les torres amb una alçada igual a la longitud -aquestes darreres sobretot, típiques de la zona del Loira-.

Quant a les torres circulars, Boüard(56) destaca com factors favorables per a la seva adopció, la major capacitat per a la vigilància i també la menor vulnerabilitat als projectils -per no oferir tanta superfície exposada-; un altre avantatge respecte a les rectangulars, pel que fa a la superfície-volum, proporcionalment la torre circular necessita menys material. Com a desavantatge indica les majors dificultats tècniques de construcció que presuposa la construcció de les torres rodones i, afegeix, en part solventat el problema pels constructors d'esglésies.

Els exemples, que troba més freqüents a Anglaterra, en terres franceses constata la seva escassesa i el poc clar dels reduïts exemples documentats. Malgrat l'escàs és, no creu que durant l'Alta Edat Mitjana fos oblidada o desconeguda. Cita entre els exemples documentats, les torres rodones que al s. IX defensaven París, i alguns exemples més ja pertanyents al s. XII -Hammaburg, Fréteval, Hamers i les angleses de l'època d'Enric II-(57).

En tot cas, el tipus de torre que predomina, és la quadrada, conjuntament amb les torres rectangulars -els donjons-, que hem descrit amplemment en l'apartat anterior i acabem de veure els seus aspectes, aportats per en Boüard.

Pel que fa a Catalunya, durant el període carolingi -segles VIII i IX-, segons els estudis del Dr. Riu, el tipus de torre predominant serà el de planta circular, construïda amb fusta. La seva existència s'ha pogut determinar mercès als senyals d'assentament de les puntales, gravades en la superfície rocosa, puix dita torre consistia d'un cos elevat sobre puntales. Sovint castells posteriors dels segles X i XI ocuparan aquests enclaus primitius de les fortaleses carolíngies, com si s'haguessin substituït les velles estructures de fusta per altres de pedra, segons hom pot comprovar pels senyals de les puntales esmentades. Puig i Cadafalch(58) situa ja el tipus de torre isolada, com element de fortificació de petits

nuclis de població -simple-, en l'època de la Baixa romanitat sota la denominació de "turris" o "castellum", que segons ell servien ja de talaies i es comunicaven les unes amb les altres mitjançant senyals visuals. En època medieval, segons aquest mateix autor, la torre s'aguix mantenint aquesta tradició, a través del període visigot, fins el període plenament romànic, fent igualment la funció d'element de fortificació en masos i presidint posteriorment els castells en fronteres, carenes i turons o fortificant igualment nuclis d'hàbitat.

El sistema de vigilància mitjançant torres, guaites o senyals visibles a distància, com si d'un telègraf visual es tractés, el considera també remot i practicat des d'època ibèrica; fins i tot detecta la perpetuació del sistema, com a Catalunya, al N. d'Àfrica. La xarxa medieval de torres la creu, per tant -en certa forma-, persistent o com perpetuació de tradicions, amb una funció semblant de vigilància(59). Amb aital funció la concebeix vigilant i protegint camins, ponts i inclús, basant-se en una referència de Jaume I sobre les torres avançades de la ciutat de València, la creu emprada pels sistemes de vigilància i fortificació de les ciutats (60).

D'altra banda, com hem dit, la considera -com element aïllat- generadora d'un castell, que suposaria solament l'afegiment de la muralla i els altres components, com la capella, magatzems etc. En un primer estadi hi situa la torre quadrada, a la qual hauria de substituir -en les zones de frontera- la circular, més apta per a resistir els atacs i setges, ens diu.

El Dr. Riu(61), coincidint amb l'enfortiment del veïnatge islàmic, observa la construcció en les zones de frontera -des del primer terç del s. X- de nombroses torres i castells. Les torres, ens diu, usualment emprant la planta quadrada o rectangular. Un tipus de torre generalitzada al s. X, però que havia sorgit ja al s. IX, concretament l'any 830 es comença a documentar, per tal de protegir els masos o "curtis" -als centres administratius de les vil·les o latifundis-, amb funció de defensa i vigilància, ubicades prop els nuclis residencials o en enclaus isolats estratègics de guaita.

Situa, en un principi, un tipus de torre de pedra -de planta quadrada, com hem dit-, d'uns tres o quatre metres de costat, substituint les antigues de fusta dels primers repobladors, amb murs de carreus ben tallats, units en sec o amb argamaça de fang. Torres, ens explica, que podrien posseir dues plantes, la primera de les quals solia ésser macissa, mentre en la segona s'hi trobava per la banda de migjorn la porta elevada. Un tipus de torre que s'expandiria durant el s. X arreu de Catalunya i que seria substituïda en la segona meitat d'aquest segle per l'obra d'argamaça de calç. Lamperez(62), havia assignat també la doble funció militar i de guaita a la torre, coneguda -indica- des d'època de les invasions dels bàrbars i també una funció cívico-militar, com defensa de vil·les rústegues, generalitzada al "dominicum" del s. IX-X. Pel Pirineu, parla igualment d'un sistema escalonat de torres, vistes les unes de les altres, que establien una defensa continuada des del Eidasoa fins al Cap de Creus -també creu que existirien a Castella-; com Puig i Cadafalch, compara el sistema a un telégraf visual i precisa que els senyals es farien amb foc, de nit, i amb fum, de dia. Aital sistema el creu constituït també per a la defensa de les costes catalanes, valencianes i balears. Com En Puig i Cadafalch, esmenta la denominació popular que rebien dites torres i reben encara de "torres de moros"; d'altra banda, constatada dita denominació per la majoria d'autors que citem i per nosaltres mateixos. Denominació que es dona també als castells -"castells dels moros"-i que en certa forma perpetuen el record col·lectiu del nostre poble, que ha mantingut viva la recordança del domini islàmic(63).

Ens afegeix Lamperez, com En Puig i Cadafalch, que degut a la inseguretat de l'època feudal, la torre passà, d'ésser element purament defensiu del "dominicum" -on s'hi situava com edifici accessori-, a residència senyorial i element principal de les fortificacions. Es més, puntualitza, que aquesta es mantingué isolada en els casos en què el seu constructor no comptava amb els medis per a construir-se un castell; en aquests casos, ens diu, es construïa una torre el suficientment àmplia per habitar-hi i prou forta per

a defensar-se. Proposa dues tipologies de torre; la quadrada i la circular, precisant que la quadrada era més apta per habitar-la. També ens indica, que en les quadrades l'alçada era igual al perímetre de la base.

Almerich(63), situa el castell igualment presidit per la torre de l'homenatge i parla igualment de les torres de guaita, batejades pel poble com "torres de moros"; les situa com refugi dels qui vivien vora mar i les veu establertes tant a la costa catalana, com en les zones de frontera -sembla, per tant, referir-se a les torres circulars-, aixecades en cimels, on era corrent aprofitar-les com torres de foc -per fer senyals de foc-..També possibilita, que en temps de la reconquesta les construccions defensives, bastides per cabdills cristians, no foren res més que torres aïllades, que s'anaven improvisant tal com s'avançava militarment, esdevenint posteriorment castells. Situa l'entrada de dites torres elevada, en el primer pis, al qual s'hi accedia mitjançant escales mòbils de fusta; servien, ens diu, el segon i tercer pis per a vivenda i el terrat emmerletat era mirador en època de pau i pis defensiu en cas de guerra. Torres que s'aixecaven preferentment en llocs encim bellats i acinglerats, les quals podien ésser circulars, quadrades o de planta poligonal.

Goday(64) situa també la torre com element el més senzill de defensa, emprant-se per a fortificar distints indrets, juntament amb els castells. En aquest sentit parla també d'un sistema de torres amb funció de guaita, que en la documentació apareixen sota la denominació d'espills, espiells, miralles o guàrdies o guardioles, perpetuant un sistema de vigilància que remunta al període pre-romànic. També es planteja la denominació que els hi dona la gent de "torres o castells de moros", per tal com són tinguts per la gent com cosa exòtica, de moreria; en aquest sentit esmenta un document publicat per Carreras Candi, en el qual el castell de la Roca del Vallés, al segle X, es apel·lat castell morí o dels moros (65). Aspecte interessant a destacar i que nosaltres considerem que la documentació l'esmenta així perquè havia estat feia molt poc temps fortalesa islàmica.

Les torres rodones

La majoria dels autors esmentats, com hem pogut constatar, no es planteja en cap moment l'aparició de les torres rodones. Solament Puig i Cadafalch situa la torre quadrada anterior a ella. Per totes dues, hom parla d'una llarga tradició que es remunta al període ibèric i, en tot cas, d'una recuperació datable des del s. IX. Hem vist per Europa, els exemples primerencs que presentava Bodard, sense que en cap moment es plantejés la gran florida que alcançà a Catalunya la torre circular, on els nombrosíssims exemples creiem que depassen en molt els pocs i incerts que ell situa abans de mitjan del s. XI.

Realment no existeix un plantejament sobre els seus orígens i la seva tipificació medieval, que és el que a nosaltres ens preocupa i estem actualment investigant. El seu estudi ha estat emprés solament per Araguas i per Lorente i Garcia Guatas, per la zona de la Ribagorça i el Sobrarb, dels quals ens n'ocuparem seguidament. De tots ells n'hem parlat ja en veure l'apartat anterior, pel que ara veurem solament els plantejaments sobre les torres rodones. Araguas, en la seva introducció històrica, explica, com durant els segles X i XI es posà en marxa a Catalunya un sistema de fortificació original, relacionat amb el fenomen de les conquestes i l'establiment de les marques, els exemples de la qual s'emplacen al N. de la Frontera Superior d'Al-Andalus, on s'hi situaven les anomenades terres de ningú, que separaven els dominis cristians del califat. Un fenomen comú per tota la península, que a Catalunya mostra, però, un major interès per la nombrosa documentació existent i també per la qualitat dels vestigis arquitectònics subsistents. El relleu accidentat del Principat seria ideal per establir-hi fortaleses, de mesures modestes i adaptades a la guerra de guerrilla. En la majoria dels casos, escollint per instal·lar-les petites zones aptes pel cultiu, que assegurassin la subsistència de la població guerrera i a la vegada servissin de reclam per atreure població de la Catalunya Vella.

L'endegament del procés el situa entorn a 950 i la doble funció de colonització i fortificació l'enten com la possibilitadora de

la incorporació de nous territoris que anirien cristallitzant entorn a les fortaleses aixecades. Puntualitza també, com alguns d'aquests indrets incorporats havien format part de la tutela sarraïna -com nuclis mossàrabs- i que foren destruïts durant les ràtzies d'Al-Mansur i el seu fill(66).

Després de succeïdes les ràtzies, comenta Araguas, aquest procés augmentà i les fortaleses s'incrementaren, lligades a l'artigament i posta en cultiu de les zones ermes, esdevenint llurs pobladors l'escut protector dels estats cristians; es converteix així mateix en una zona ideal per al reclutament de mercenaris per part dels sarraïns, afegeix Araguas -s'enten durant el període de taifes-. Increment de fortaleses que sobretot s'estacará en la zona N.E., durant la primera meitat del s. XI, en un moment que s'hi concentraran els esforços del rei d'Aragó i dels comtes d'Urgell, Pallars Jussà i Barcelona. Una zona en els límits de les taifes de Lleida i Saragossa, on hi destacará com senyor de frontera a Arnau Mir de Tost(67).

Període i marc històric dins el qual posa en relleu l'originalitat de les fortaleses catalanes respecte a la resta d'Europa, situant des de la segona meitat del s. X, com hem vist ja en l'apartat anterior, una arquitectura militar de pedra amb la torre com element principal; torre de planta circular i isolada, la qual veurà evolucionar ^{ligada} a la pròpia dinàmica de l'arquitectura religiosa dels segles X-XI, distingint entre mossàrab i primer romànic(1025-1070)(68).

Situa entre els exemples del s. X, Vallferosa(Solsonés), d'obra molt grollera, amb parament unit ja amb argamaga de calç, poques obertures, porta elevada -situada en la banda escarpada- amb arc de reforç i llinda monolítica i un reng de petites obertures, en el pis superior que corona el terrat defensiu; en el primer nivell hi situa una cisterna, que nosaltres -com en la resta de casos- considerem més magatzem. La compara a la torre de Falç(Bages), amb una estructura i un ús de materials semblant, variant solament l'arc de la porta que és ultrapassat, mantenint però la llinda. Ribes (Garraf; documentada des del 910), presenta també una estructura semblant i l'ús d'arc ultrapassat, del tipus califal. Coaner(Bages)

-documentada des del 960-, mostra com original, un emmerletat i un arc amb un cert apuntament al portal elevat, que s'apoya sobre muntants avançats; està constituïda per tres nivells. Ardèvol(Solsonés), ofereix planta oblonga i és de menors mesures, amb l'arc ultrapassat en el portal i amb el revestiment de parament -regularment assentat-, que li dona la forma circular externa etc...

De totes elles, destaca com Ardèvol, Vallferosa i Lloberola -totes en la zona fronterera del Solsonés de finals del s. X- foren transformades, mitjançant el revestiment petri, de quadrades en torres circulars, precisament a finals del s. X. Un altre aspecte que ens interessa destacar, per tal com testimonien l'adequació de torres anteriors a la nova funció fronterera(69).

Tot seguit, hem vist ja, situa Castellví de la Marca(Alt Penedés, documentada des del 1025), com castell format per una torre circular, que situa igualment de transició respecte als castells que he citat de la tercera generació. El situa, de fet, coetani del de Montclar(Conca de Barberà), que està format també per la torre, una capella i un pany de muralla que els uneix -la capella anterior, datada al s. X-.

Com trets comuns de les torres dels esmentats castells de la tercera generació, situa els murs de reble folrat amb parament de petits carreus paral·lelèpèdes, que considera semblant al d'esglésies com Cardona, St. Llorenç de Munt o St. Pere de Casserres; el diàmetre reduït i una alçada aproximada -basant-se en el document citat de Tàrraga- de 30 ms.; els pisos recolzats per voltes o més concretament per cúpules. Hem de precisar que són pocs els exemples amb tots els pisos abovedats o cupolats; l'usual és que n'estigui el primer nivell, mentre que la resta es resol amb embigats de fusta que recolzen directament en el mur, mitjançant traus de bastida, o sobre els relleixos que formen als distints pisos en deguir-se el mur; la il·luminació sol ésser moderada i major en els pisos superiors. Aragués no dubta en afirmar, que totes aquestes torres estigueren provistes d'un emmerletat en el coronament -actualment desaparegut en la majoria dels casos o amb pocs vestigis-, el qual considerem nosaltres també versemblant. Lorente i García Guatas(70)

en canvi, per la zona de la Ribagorça i del Sobrarb, no creuen que existís; els vestigis existents els consideren obertures superiors sobre les quals es muntaren les falses, d'estructura de fusta, que a la vegada suportarien les teulades còniques que creuen que posseirien dites torres. Tampoc creu Aragües que hi existís matacans, cadafalchs o els "propugnacula" -naturalment de fusta-, que sembla que sí existiren en la zona de la Ribagorça. As pecte en el qual coincideix de ple amb els esmentats estudiosos aragonesos(71).

Pel que fa a les portes elevades, no es planteja la presència de balconades de fusta com fan els aragonesos, però sí que comparteix l'opinió generalitzada d'ús d'escaleres mòbils de fusta. En els gravats que afegim, clarament es veuen, encara al s. XII, la utilització de torres rodones amb les escales mòbils.

Destaca també Aragües, l'isolament que mostren encara les torres en relació als castells, com els elements principals de la defensa, on els traçats de les muralles, sovint molt sumaris i formant un recinte reduït, deixen la torre fora. En el nostre cas, podem citar els exemples de Cas -l'esmenta també ell-, Alcamora i la Baronia, on un petitíssim recinte encercla la cara de la porta, talment com si fos pensat per la seva protecció solament.

Destaca també, com al costat de moltes torres, s'hi troba una capella, útil per la comparança d'estils. En base als estudis i comprovacions que hem efectuat, aquesta comparació no la veiem massa clara, car les esglésies semblen executades per distinta gent i en la majoria dels casos semblen posteriors a les torres, malgrat constructivament i parlant globalment hi ha una unitat constructiva i tècnica, però aplicada amb unes funcions i uns modes distintes en cada cas, que deuriem suposar una especialització pels constructors d'ambdós.

Castell de RIBES' (extret del Liber Anti quitatum; Puig i Cadafalch, v. III p.626) Fig. 1

Castells de Taltavull de Penna (extret del Liber Feudorum; Puig i Cadafalch vol.III p.626) Fig. 2

Un exemple del que venim dient el tenim a Cas molt clarament, on ens apareix vestigis d'un^a capella més primitiva, amb un aparell molt barroer i de carreus bastant grans, que en res recorda el de la torre, molt més cuidat, la qual fou transformada posteriorment, al s. XII, presentant encara una major diferenciació d'aparell respecte a la torre. Entre els elements que compara Aragües, hi ha les obertures, en especial les portes amb arcada de mig punt dovellada -les dovelles allargades i amb una talla semblant a la dels carreus, és a dir, a cops de martell-, resseguit l'extradós per una minça filada de llosetes en sentit transversal. Compara, en aquest sentit, portes de les torres com la de Boixadors, amb les de castells com el de Mur i els nombrosos casos d'esglésies del primer romànic. Pel que hem pogut observar nosaltres, no es tracta pas d'una norma generalitzada, car són més nombrosos els exemples d'arcades amb dovellat simple -també en el cas de les esglésies-. Aquest tipus d'arc doble sembla tenir els precedents en models romans en maó; Aragües mateix puntualitza com la tradició es reprisa en el període pre-romànic i com els exemples igual es troben a França, com a Itàlia, com a Espanya(72).

Entre els exemples que recull sobre aquest tipus segon de torres, hi podem incloure, a més de Boixadors(Anoia; doc. 103?), Ametlla (Segarra; doc. 1077), la Baronia de St. Oisme, Alòs, Almenara (Urgell; doc. 1050), Comiols etc.....totes situades en la franja indicada de frontera. En la zona de la Ribagorça hi situa un grup de castells, ja esmentats, que posseirà Arnau Mir de Tost pel rei d'Aragó, entre els quals destaca Viacamp i Lluçars, que compararà per les proporcions i qualitat arquitectònica -com hem vist- amb els de Mur, Llordà i St. Llorenç d'Ares(73). Viacamp, especialment, manté el tipus de ^{torre} rodona descrita, més desenvolupada i complexa. Lluçars hem vist ja com presenta una estructura de planta pentagonal desenvolupant, però, els mateixos elements que Viacamp; ambdues, juntament amb Falç i Montanyana les considera culminació d'un procés evolutiu endegat en les torres esmentades del s. X, desenvolupant ja les parts pròpies del donjon residencial.

Ja concluint, emplaça Aragüas la torre, com peça clau de l'arquitectura militar, a Catalunya amb preferència per la torre rodona, el prototipus de la qual deu cercar-se en models romans o pre-romànics -per argumentar-ho, assenyala en alguns assentaments de torres, fonamentacions anteriors, com les de la torre del Caragol (la Força) o de Mur-; en tot cas, el considera model mediterrà, dins una tradició que àdhuc imposa els materials i la tècnica constructiva(74). Fins i tot es planteja el perquè de l'elecció del tipus de fortalesa, qüestionant-se si es degut a factors d'influències i modes arquitectònics o la mateixa necessitat pràctica d'adaptació d'un tipus de fortalesa al medi i ocupació de sol; hipòtesis o qüestions que no es contradiuen i que poden ésser, al seu entendre, la clau per entendre la seva adopció. Els petits castells, s'adona, per exemple, que són construïts en llocs de difícil accés, mentre els grans donjons se situen en zones agrícolaent més favorables; també s'adona, com les castlanies són detentades per castlans mig guerrers i mig colons; per tot el qual situa els factors econòmics com determinants, els quals se sumarien als aspectes de tradició. Els estudiosos aragonesos, com hem adelantat, estudien globalment l'arquitectura de la zona del Sobrarb i la Ribagorça, desconnectada totalment la ribagorçana de la realitat catalana. La torre la consideren també com l'element militar de major importància visual i defensiva del castell, integrada directament amb la muralla i construïda directament sobre un llit rocós. Solament en torres com la de Viacamp, Lluçars o Fantova o Montanyana, aquestes les troben situades al centre del recinte o allunyades de la muralla. Les situen totes, en general, dins els constants del romànic lombard i partint de models desenvolupats molt aviat a Fantova -la situen la construcció el 1015- i Abizanda. Hem vist com Viacamp -que daten el 1061- la veuen clara derivació de Fantova i Lluçars, malgrat la planta, d'Abizanda(75). En el cas de Lluçars destaquen la forma de proa amb finalitats defensives i de vigilància; disposició en planta derivant de Boltanya, Samitier -aquesta rectangular internament-. Per totes les torres assenyalen, a més de l'assentament rocós

generalitzat, un basament macís de tres metres -no existent a Alçamora o Viacamp, on l'espai l'ocupa un graner-; el portal elevat a uns set metres, sota el qual s'hi ubica el basament i un magatzem, que a Falç és doble. El pis de la porta el consideren d'habitació, mentre el de sobre, tant podia ésser habitació com defensiu -una mica depen dels pisos-; com hem vist, per la zona defensiva descriuen falses, substituint l'acció dels merlets; per raons climàtiques rebutgen els acabaments aterrossats; també situen per la defensa cadafalcs en les obertures superiors, sovint sobre les de la porta per defensar-la de qualsevol atac.

La fusta, juntament amb la pedra, la consideren material imprescindible, tant per a la fabricació de les falses i la balconada de sustentament de l'escala mòbil d'accés, com pels embigats dels trespolis i les seves corresponents escales de comunicació -s'enten a través de trapes-. Estudi de la fusta que han realitzat en part a partir de les restes subsistents en els traus d'acollament de les bigues...També amb la fusta, creuen que es feren alardons, ponts, trampes, plataformes adossades a muralles. El Dr. Riu, en aquest sentit, possibilita l'existència a St. Miquel de la Vall, d'un pas de ronda de fusta adossat a la muralla. Les portes, en general, les consideren de doble batent de fusta per les obres més importants i d'un sol batent o brancal per les de les torres de guaita; totes elles amb pollegueres cilíndriques de pedra -afegides o tallades directament en el llindar-, per tal de contenir els galfons; hi podia existir també llinda de fusta -per exemple a la Baronia- i àdhuc la solera. La forma de tancar la porta era la primitiva, encara emprada fins fa poc en masos o cases rurals, consistent en el trabament del brancal o brancals de la porta mitjançant una barra que s'introduïa en els traus practicats en els murs dels murtrats. La teulada sobre la falsa, la consideren constituïda igualment per un embigat de forma cònica per les torres circulars, sobre el qual s'hi disposava la llosada, l'enramat o inclús podia ésser, diuen, una superfície de fusta.

Pel que fa a l'estructura pètria del portal, destaquen com sempre apareixen dovellats i amb arcada de mig punt, donant exemples dels

citats per Aragüas, amb extradossat de llosetes en el dovellat, en llocs com Loarre o Fantova. Internament, l'obertura es practicada en corredor, com si es tractés d'un vestíbul, de l'amplada de la gruïxor del mur, cubert amb volta de canó. L'orientació preferida de la porta és a migjorn -es palesa a Viacamp, Fantova, Montgai-, malgrat no manquin exemples, com a Catalunya, d'ubicacions en funció de la defensa, situades en les zones o cares accidentades de les torres -per exemple, a Lluçars o Falç-.

Per les finestres, parteïxen de la triple funció de ventilació, il·luminació i defensa que poden efectuar(76) i de llurs diferències segons la col·locació. Així, en la zona de graner o magatzem, en els pocs casos que apareïxen -per exemple a Falç- tenen una única funció de ventilació i estan constituïdes per sageteres o espitlleres molt reduïdes amb traçat rectangular, externament -forma generalitzada habitual-, i oberta en esbiaix simple, internament. En tots els exemples analitzats per nosaltres, exceptuant Falç, no apareïxen mai sageteres en aquest primer nivell de la torre. En el pis de la porta poden o no existir, tractant-se també de sageteres molt estretes -per exemple, a Cas se situen en les tres cares oposades a la de la porta-. En estudi sobre les espitlleres i llur evolució manca encara per fer -en la nostra arquitectura castellera, les trobarem fins almenys el s. XVII-, dins el marc de l'arquitectura militar(77). En els pisos superiors les obertures varïen formalment; si es tracta de sageteres, internament poden presentar cobriment de volta capçada -exemple Lluçars- o un dintell escalonat, constituïts per grans lloses monolítiques -per exemple a la Baronia de St. Oisme-, cobrint el cos d'esbiaix simple, practicat de la cabuda d'un home, per facilitar la guaita; en els darrers pisos, igualment poden apareïxer grans finestres sense esbiaix, adoptant la planta de corredor descrita, que facilitaria, per exemple, la col·locació dels cadafals -a la Ribagorça sembla que amb bastanta certesa-; un exemple el tenim a la Baronia de St. Oisme, on externament mostra el dovellat, com si es tractés d'una altra portada; és freqüent veure finestres exteriors amb dovellat en el darrer pis -pensem en Alcamora o en Viacamp, per exemple-(78)

Quant als aparells, distingeixen els autors esmentats tres tipologies: De mamposteria, a base de llambordes i de carreuada. El de llamborda format per petits carreus paral·lel·lepípedes -els propis del primer romànic-, tallats a cops de martell -coincident amb el descrit per Aragües pel període 1025-1070-; el situen com el més generalitzat i estableixen tres tipologies de parament en base a ell. El de filades al llarg i al través -a base de carreus alternats quadrats i paral·lel·lepípedes-, que recorda l'"opus testaceum", sense gairebé reble en les juntes i units els carreus amb formigó de molta duresa; el de filades regulars, constituït per carreus disposats al llarg, més cuidats que els anteriors, sense gens de reble a les juntes; el darrer parament, derivant de l'anterior, de pitjor qualitat -el situen sobretot a Viacamp i Lluçars, mentre a Loarre i Aizanda hi situen el segon, el propiament llombard; el de Fantova, en canvi, pertanyeria al primer de la classificació(70). Respecte a aquests tipus de parament, hem d'advertir que són els que trobem també a Catalunya; el primer molt freqüent en les

torres; pel que fa a les dues tipologies següents, advertirem que en cap dels exemples hom pot parlar d'una uniformitat per tot el cos de la torre i que es freqüent l'alternança irregular de filades de carreus més minces amb altres de major tamany -un tipus de parament que continua també la tradició i que encara ens apareixerà al s. XII, molt més perfeccionat de talla-; volem així mateix advertir, com en algunes torres -fins i tot muralles com St. Miquel de la Vall-, els carreus de les primeres filades de la base, són de tamany molt més gran -per exemple a Cas, Fontdelpou i la Baronia-.

En relació amb la constitució dels murs, situen una tècnica totalment atansada a la catalana i de tradició mediterrània: el cos de reble folrat, interna i externament, per parament cuidat. Dits autors es plantegen, a més a més, la forma com s'hauria dut a terme la construcció de les torres, que concebeixen mitjançant l'ús d'andamiatges exteriors -comprovat pels traus de bastida existents, com a Fantova o Viacamp- o interiors. Seguint el testimoni de Neckem -documentat al s. XII-(80), que descriu com calia construir

un castell, suposen l'allisament de les juntes amb una llana, que serviria per a repassar-les amb morter de calç i sorra, sense arribar al ple revocat -dins del s. X, Aragüas cita el revocat que encara manté la torre de Coaner, al Bages, que serviria per exemplificar ja al s. X dita tècnica en les arquitectures militars-. En les torres amb cúpola al primer nivell -per exemple Fontdepou-, hem pogut comprovar el major reompliment de les juntes fins a nivell de la cúpola amb argamça de calç, posteriorment allisada.(81)

Calculen l'alçada de les torres en 20 ms. les més importants, com Viacamp o Lluçars, i 16 les definides com de guaita -per exemple Falç o Montgai-; la superfície mitjana d'hàbitat la calculen en quaranta metres quadrats i la relació de proporció perímetre de la base per l'alçada 3:2 -per exemple a Fantova i Loarre, que consideren com exemples arquetípics-; en la relació amplada-alçada estableixen la proporció 1:2; plantejaments proporcionals que consideren totalment romànics.

En cap moment, però, no es plantegen una diferenciació o dicotomia entre castell i torres isolades, malgrat presentar un grup de torres com simples guaites; fan l'estudi globalment i, per exemple, consideren la torre de Montgai(Girveta), com torre isolada de guaita.

Bé, vistes totes aquestes aportacions sobre la nova tipologia de les torres rodones, aparegudes a Catalunya -jo diria sobtadament-, durant la segona meitat del segle deu, nosaltres ens seguim preguntant, i plantejant, sobre llurs orígens, per varios motius i sobretot perquè creiem que resta el problema per resoldre.

Com hem vist, es tracta d'un tipus de torre que sorgeix en relació i en funció de la frontera -opinió compartida amb Aragüas, certament-. A nosaltres ens xoca, que en un moment donat -coincidint amb la seva plena implantació-, algunes de les torres quadrangulars o simplement quadrades s'adeqüin a la funció de frontera, mitjançant els revestiments esmentats -totes elles, com hem vist, en els límits del Solsonés-; és un fenomen curiós que reforça els plantejaments entorn a la seva adopció. No hi ha cap indicati arque-

ològic, d'altra banda, o documental, que ens permeti establir el problema de la seva adopció, ni saber com i quan sorgiren. Parlar de precedents ibèrics, romans o pre-romànics, no demostrats amb tota claretat -s'enten directes-, no es dir massa, com tampoc apel·lar a unes tradicions mediterrànies comunes. Com hem anat veient, en res es resol el problema. Per l'arquitectura religiosa s'han anat retrobant, en major o en menor mesura, moltes de les argolles de la cadena de la seva evolució formal i més o menys es té una visió cabal. En canvi, per aquesta tipologia de torre, que gairebé des de la seva naixença o aparició s'ens presenta com tipològicament constituïda, amb tots els seus elements formals definits, manca encara per trobar uns precedents i uns models.

Nosaltres, moguts en bona part per la lògica, els hem cregut veure en el món islàmic, tot i admetent el risc que això suposava, car difícilment es pot definir d'islàmica qualsevol de les torres per nosaltres estudiades. Certament manquen estudis arqueològics sistèmatics, que ens podrien aportar llum al respecte, malgrat tots sabem que la totalitat de dites torres s'aixecà directament sobre la massa rocosa, pel qual es difícil de trobar-ne alguna amb una estratigrafia el suficientment rica.

Tot seguit pensem presentar un seguit d'arguments a favor de dita hipòtesi plantejada, sobre l'adopció de models islàmics en la fortificació de les fronteres, adreçats totalment a l'explicació de l'adopció de la torre circular a Catalunya:

- 1) Un major nivell cultural, polític i socio-econòmic islàmic, possibilita l'ús, a més del tapial, de l'obra de pedra al llarg de tota la seva existència -almenys des dels s.VIII-IX-; pensem en l'alcaçava de Màrida o en la Çuda de Balaguer, com exemple proper.

Islava Galan(82) manté la hipòtesi, que foren els musulmans els primers en construir fortaleses de pedra a la península, inspirant-se en models bizantins. Castells com els de Gormaz o Baños de la Encina(Jaen) són exemples primerencs de dita arquitectura islàmica, situada en zona de frontera. Tota una arquitectura, suposa dit autor, que a través del món

hispànic i altres viaranys s'expandiria arreu d'Europa al llarg de l'Edat Mitjana, afegint-s'hi a dites influències, les vingudes directament d'Orient a través de les croades etc...

Boüard manté reserves sobre dita influència directa oriental i en cap cas la creu tan decisiva com autors anteriors a ell li havien assignat; així i tot, reconeix l'existència a Al-Andalus de castells de pedra bastant anteriors als que es donaran com primers models de l'Europa Occidental dins del s. XI; cita per exemple, el de Baños de la Encina del s. X(83). D'altra banda, destaca com en alguns castells, com el del Peal del Becerro(Jaen), hi apareixen senyals a la roca, que demostren haver-hi hagut abans una estructura fortificada de fusta, pel qual conclou que també s'hauria donat allí una primera fase de construccions en fusta, abans de l'ús generalitzat de la pedra, constant amb el tapial des d'època califal(84).

Araguas es planteja també el problema de les influències i àdhuc, com hem vist, suposa l'existència en la zona de frontera -aleshores espai indeterminat com a l'existència d'enclaus islàmics amb poblament mossàrab, els quals serien destruïts en les ràtzies d'Al-Mansur i el seu fill(85). Cal tenir en compte, d'altra banda, com demostra Lacarra per la zona de l'Ebre, que la Frontera Superior en els períodes de pau, no actuava com límit separador dels dos mons, ans com una zona d'intensa activitat econòmica i relacions, possibilitadora de tota mena d'influències.

Un factor important per la nostra arquitectura del s. X, poc estudiat i tingut en compte, que de ben segur havia d'influir en el món català, és sens dubte el de l'arribada dels "hispani" -mossàrabs- a la nostra terra, procedents del califat, entre els quals hi hauria, no solament eclesiàstics, sinó també laics, com destaca el Dr. Riu(87), que veu amb la seva arribada un fluxe de renovació cultural i alhora creu, la primera penetració d'or musulmà; aspectes tots els quals

afavoririen també influències directes del món andalusí i permetrien per primera vegada comptar amb uns mitjans econòmics suficients per a dur a terme obres importants de renovació, com Guixà i un bon nombre dels grans monestirs catalans del s. X, com ens informa la documentació. Moment també que es comença a construir sistemàticament en pedra -a Catalunya- torres i castells i se substitueix l'ús de l'argamassa de fang per la de calç. Al cap i a la fi, els mossàrabs provenien d'un món, culturalment més desenvolupat. Per aquest període, s'ha parlat de capitells tipus califal, d'ús de l'arc ultrapassat etc..., que no podem esbrinar fins a quin punt possibilitaria l'lar presència i, en tot cas, si podia haver influït en la formació de l'arquitectura militar d'aleshores, car es versenblant pensar en l'arribada també de gent artesana qualificada, com els alarifs.

- 2)-La creació de fronteres en el món islàmic des dels primers temps; no solament en el món hispànic, sinó també al Nord d'Àfrica i a l'Orient.

No cal que ens extenguem, doncs es perfectament conegut, com Al-Andalus era concebuda, per defensar-la, talment com si es tractés d'una gran fortificació protegida per tres línies de frontera, ja des del s. VIII; tot el qual ens fa plantejar l'existència d'un sistema de fortificació de fronteres amb anys de pràctica i perfeccionament -perfectament constituït en l'època califal-, que de ben segur havia d'influir en la zona de frontera cristiana, si tenim en compte que tenia en la seva demarcació l'anomenada Frontera Superior.

Caldria fer estudis comparatius de les tres línies de frontera islàmiques per arribar a conclusions segures, car tenim constància de l'existència de torres en la frontera mitjana. Entre ells podem puntualitzar l'existència de torres circulars i de planta pentagonal, com la descrita de Lluçars o les de la zona del Sobrarb(88). En aquest sentit, per tant, és important arribar a un estudi prou ampli i comparatiu, per establir les característiques de dita arquitectura mili-

tar àrab -sobretot en l'àmbit de la Frontera Superior- en relació a la d'àmbit cristià. De fet, posseïm exemples subsistents d'arquitectura islàmica importants, com els recintes fortificats dels castells de Balaguer -la Çuda-, Castelló de Farfanya, Os o el menys reconeixible de Llorenç de Montgai, on apareix clarament ceràmica islàmica.

- 3)-La toponímia. Un estudi a fer és el de la toponímia. En aquest sentit, voldriem aportar un dels topònims més esclaridors, de fet ben conegut, el d'Almenara -com se'l coneix-, emprat sovint per argumentar l'origen musulmà del famós pilar -com s'el coneix també- d'Almenara Alta(89), que per la documentació, darrerament s'inclou com exemple arquitectònic cristià, sense què per això quedi aclarit el seu ascendent. El mateix topònim, curiosament, que trobem en la base del poble d'Almenar(90), on segons el senyor Lladonosa (91), hi existia també dins el seu terme Almenara la Vella; prop de Sta. Coloma de Queralt -aleshores zona fronterera- s'hi documenta també Almenara d'Aguilar, com a la província de Castelló, on hi apareix un poblet amb restes d'una fortificació d'ascendència àrab anomenat Almenara(92). Llocs tots en un mateix període en zona de frontera i fent referència a les torres de senyals o de foc.

Som concients dels problemes que plantegen la persistència de toponímia, islamitzada o d'origen islàmic i transformada, que fan difícil sovint destriar-ne l'origen precís; però, aquest no és pas el cas del topònim en qüestió, que ha sobreviscut sense massa transformacions; el més interessant, com hem avançat, és el seu significat, fent referència a una llumenera, a un lloc des d'on es feien senyals de foc, que ens condueix al sistema de torres costaneres i als fars, amb funció de guiatge dels baixells.

A nosaltres ens sorpren aquest significat i la seva relació amb la funció de guaita, essencial en la funció de les torres. Anteriorment hem recullit el sentir de varios autors en relació a les torres de senyals que connectarien amb això

Recordem les aportacions de Lamperez en aquest sentit(93), quan parla d'un sistema telegràfic visual, puntualitzant que es feien els senyals amb foc, de nit, i fum, de dia, i que estava extès per totes les costes catalanes per tal d'avisar del perill de corsaris -a València perfectament documentat, ens diu, encara al s. XVI-. El mateix hem trobat en l'obra de Puig i Cadafalch(94) i en la de Goday(95), que concebia la xarxa de torres de guaita, com sistema per completar la defensa dels castells. Semblants formulacions ens han aparegut en l'obra més recent d'Almerich(96), el qual considerava el sistema com costaner i aprofitat per la defensa de les fronteres interiors. Per l'illa de Mallorca, tenim el treball de l'arxiduc Lluís Albert, que recull totes les torres costaneres que conformaven el sistema defensiu de l'illa(97).

Tenim altres testimonis sobre l'ús de torres com senyals. El primer data del s. XV i de fet prova l'ús tradicional que es feia encara a la Hoguera Alta de les antigues torres. Es tracta del judici encetat per Ferran d'Antequera contra el comte Jaume el dissortat d'Urgell, després de derrotar-lo en el setge de Balaguer i empresonar-lo al castell de Lleida; dit judici es dugué a terme en la pròpia Guda de Lleida el 15 de novembre de 1413 i en ell el comte, defensant-se d'una de les acusacions que li formulava el rei, explicà com a la nit -en la zona de la Hoguera de l'antic vescomtat d'Ager- uns llocs es feien senyals amb els altres, de foc, per avisar-se, i que això era cosa ordinària per avisar amb rapidesa en aquella contrada(98). Monfar dona encara testimoni del gran nombre de torres d'aquesta zona, sobretot al referir-se a la guerra encetada pels comtes de Foix, a la mort de Pere el Cerimoniós, explicant que el vescomtat d'Ager no fou invadit pels gascons, mercès a la duresa del terreny i al gran nombre de torres que hi havia(99).

Per tot el qual, no creiem tan agosarat plantejar l'adopció en les zones de frontera d'aquest tipus de torre rodona, adaptada si més no a les funcions que havia d'exercir de vigilància bàsicament i creure que foren els àrabs els primers en adaptar-la. Pel que fa

a la toponímia, tenim un altre topònim il·lustratiu; es tracta de les ràpites, que trobem a la costa i a l'interior del país, les quals sabem que eren convents-fortalesa islàmiques, pròpies de les zones de frontera -vegeu el diccionari Alcover-Moll, que recull dit topònim, tant per les zones de costa, com de l'interior. Situa així una Ràpita a l'Alt Penedès, al Municipi de Sta. Margarida -com sabem, fou zona de frontera-; a la Ribera d'Ebre, al port dels Alfacs, on s'hi troba St. Carles de la Ràpita; a Castelló, on donà lloc al nom d'una muntanya; a Mallorca, al terme de Campos; a Vallfogona de Balaguer, on s'esmenta ja la Ràpita actual abans de conquerir-se la ciutat, en una donació que es feu, pel comte d'Urgell, a la Canònica de St. Pere de Ponts(100). Segurament existeixen altres exemples dins el marc hispànic, on solament volem destacar la presència del topònim a la província de Cadis, com enclau costaner amb una ubicació semblant al St. Carles tarraconí.

- 4)- La tradició popular. No ens estendrem massa en ella. A més a més de la general denominació de "castell o torre dels moros" a bona part de les fortificacions medievals, sovintegen també les llegendes entorn a castells, tot fent referència a la seva expugnació pels cristians(101). Són aspectes els dos interessants per tal com evidencien un record col·lectiu, que se situa -en certa forma- en els límits dels passat del nostre país; més enllà no hi ha recordança col·lectiva, puix el poblament dispers mancava encara de les institucions i organització suficient.

D'altra banda, creiem que reflecteix una realitat que ha mantingut la llegenda; l'existència d'un poble distint que dominava amb els seus castells en tot el que ara entenem per Catalunya Nova, al qual es vencé mercès a l'esforç titànic d'aquells artigaires que anaren repoblant la zona de frontera i que s'uniren per possessionar-se definitivament de les seves terres. Procés que comportà el neixement d'un esperit col·lectiu i la constitució d'un territori, que s'encardinà institucionalment dins del feudalisme, puix a través dels castells termenats s'organitzarà la vida del

país.

Evidentment, no podem extreure conclusions partint d'aquests suposts llegendaris. Goday plantejà, d'alguna manera, ja el problema, explicant com els castells eren tinguts per la gent del país com quelcom exòtic, de moreria -com hem vist- i fins i tot ho argumentà com vella tradició arran d'aquella referència que hem citat del s. X sobre el castell de la Roca del Vallés, on aquest era anomenat "castell moresc o dels moros". Dada que ens interessa destacar, per tal com seria un testimoni valuós, de com els primers grans castells catalans, bastits en pedra, foren els islàmics i que la seva presència impresionaria a aquells pioners repobladors que es protegien en els alts muntanyosos, en les esplugues, aixecant les guàrdies, miralles etc... per mantenir una vigilància constant.

Pel que fa a les llegendes d'expugnació de castells, solen ésser comunes per molts indrets -nosaltres, una mateixa llegenda, amb poques variants, l'hem detectat per distints castells-. De fet, tampoc ens són de massa utilitat. Ens serveixen solament per testimoniar la lluita atzarosa i el gran esforç que suposà, col·lectivament, possessionar-se de les terres i castells que eren sota domini sarraí. La llegenda més generalitzada que hem trobat, explica com per expugnar un castell -per exemple, la torre de Sanuy o el castell de Claramunt, dins la Vall d'Ager-, els cristians es disfressaren de xais, en un lloc, i d'arbres en l'altre, avançant fins als peus de la fortalesa sense ésser reconeguts, el qual els va permetre prendre la plaça. Generalment s'hi col·loca també un rei i la seva filla, la qual contempla com es mouen els arbres o els xais i dóna avís al pare, que no en fa cas. S'arriba fins i tot a un veritable refinament d'aquestes llegendes, com ho exemplifica la de la torre de Sanuy, puix sabem que era cantada en forma de romanç. Malauradament avui s'ha perdut la tonada i desconeixem el text exacte del romanç, que es trametia oralment entre els membres de la família Sanuy.

5)-Un darrer argument podria ésser, la nervivència de les tradicions constructives de l'antiguetat, en el marc de l'Espanya islàmica, que esdevingué l'hereva directa de la societat hispano-romana i visigoda. Sabem, d'altra banda, que la societat islàmica es nodrí de tota la cultura mediterrània, inclosa l'hispanica, a partir de la qual constituí les bases de la seva pròpia cultura i en bona part del seu llenguatge arquitectònic i artístic en general.

No ens pensem estendre tampoc en aquest apartat, ampli i complex, però és ben evident, com moltes de les tradicions constructives d'època romana sobrevisqueren i evolucionaren en el sí de la seva societat.

Podriem seguir trobant nous arguments, potser més secundaris, per reforçar la nostra hipòtesi, però creiem que són suficients els aportats, molts dels quals, com aquest darrer, no són res més que simples plantejaments d'un estudi específic que caldria aprofundir amb una major extensió.

Bé, ens cal seguidament abordar el tema estricte de l'àrea del nostre estudi i donar algunes precisions més sobre les torres que s'hi ubiquen, les quals estan recullides en el plànol que adjuntem fins a la zona de la Segarra i l'Urgell, incluint varios exemples que són fora del nostre àmbit. En aquest plànol queda, d'altra banda, perfectament palesa la seva localització, dins la zona de frontera pertanyent als segles X-XI; així, per exemple, a la zona del Pallars, on era el pas tradicional envers la Ribagorça, per Alcamora o Montllobar; també molt manifesta en l'Alta Noguera -sota el port d'Ager-, on van apareixent vestigis d'altres torres, els exemples de les quals no recullim en el plànol -Avellançes, Cèrvols, la torre dels Quatre Batlles-; o en els límits del Solsonès -existent entre finals del s. X i primeres dècades del XI-. També queda manifest, com la línia de frontera es perllonga per la Ribagorça, on hi són les torres de Falç, Viacamp, la Girbeta(Montgai) i Montanyana. En el volum tres oferim referències de totes elles.

Adjuntem així mateix, un quadre amb mesures de totes les torres, afegint-hi a més a més altres exemples de Catalunya, molts dels quals han estat objecte de monografies(102), importants per fer comparances amb les nostres torres; pensem que potser hauria estat positiu condensar tots els estudis de les nostres torres aquí en aquest apartat i fer-ho extensiu per esglésies i castells, però hem cregut que era millor no trencar la unitat de conjunt dels distints llocs detallats al volum III.

Al nostre entendre, totes les torres recullides se situen cronològicament, reiterem, entre finals del s. X i la primera meitat del s. XI. En totes elles ens apareix un diàmetre interior -en la base- que se situa entorn als quatre metres, mentre el gruix del mur oscil·la entorn als 2,5 ms.; l'alçada és difícil de determinar, car moltes torres són incompletes, podent situar-la en els 20 ms.; les portes es troben a una alçada aproximada de 6 a deu metres i, en conjunt, totes elles presenten una mitja de tres pisos, a més de la terrassa. Endemés cal afegir, que mentre aproximadament la meitat presenten el primer nivell cubert amb falsa cúpola rebaixada, l'altra meitat no en posseeixen, cubrint-se amb trespol senzill d'enbigat; alguns exemples, com St. Miquel de la Vall i Aldè següentment, posseiran més d'un cos cúpulat. De tot el qual no en podem extreure conclusions, ni suposar que unes torres són anteriors a les altres. És possible que els exemples més primerencs no anessin cupolats, com seria el cas de la torre dels Masos de Millà, en la qual clarament es poden determinar dues èpoques de construcció; la més primitiva, que arriba tot just al nivell del primer pis, que cal datar per les característiques del tipus d'aparell a finals del s. X, i un segon cos d'aparell clarament posterior. En tot cas és un problema que queda també per resoldre. Les portes mostren aproximadament un metre d'amplada per dos d'alçada.

Amb claretat, solament es poden establir dues tipologies generals de parament. Una més barroera de petits carreus tot just^t desbastats -per exemple Alcamora- o amb carreus bastant quadrats -Masos de Millà- i una segona tipologia més cuidada -per exemple a Cas, Font depou-. D'altra banda, els paraments no són uniformes per tota la

superfície, variant en les zones baixes respecte a les més elevades; també hem avançat ja, com sovint les primeres filades mostren carreus de majors mesures que en la resta de la torre -Cas, Fontdepu, La Baronia-. Sovint predomina també l'alternança de carreus al llarg amb carreus al través d'una forma irregular; trobem també l'alternança, freqüentment, de filades de carreus més minços i altres de carreus de major tamany. Podem concloure, que en base a les torres estudiades, amb claretat no podem establir l'ús d'un parament per tota la superfície d'una torre, ans parlar de distintes variants en l'aparell diferenciat per cada segle.

Pel que fa a les obertures, generalment s'empren l'espitllera amb un sol biaix i perfil rectangular en la llum exterior -allargassada en major o menor mesura-, sobretot pels pisos de la porta i el de sobre. En els superiors, com hem dit, l'esbiaix intern sol ser major, apareixent fins i tot finestres amb dovellat extern -com Viacamp o Alcamora-. Ans apareixen també, amb una clara funció militar, finestres dobles, que arrenquen d'un sol ull per l'interior i mostren dues espitlleres separades a l'exterior -per exemple a Aldò o Estorm-. Com hem ja dit més amunt, no apareixen trams en els murs que permetin parlar de cadafals o balconades de fusta. Retornant als plantejaments del principi, nosaltres estem convençuts, que aquestes torres -en relació amb la frontera^{foren pensades}- per a les funcions de vigilància, com elements autònoms, i que per això s'imposaren per sobre dels altres tipus; malgrat s'en conservin alguns exemples, que no sempre cal suposar fruit d'un pla, sinó de la imperícia dels constructors(103). Alguns dels motius de la seva adopció ens els ha donat ja Dollard: Millor aptitud per a la guaita, car permet més camp de visió; millor preparació contra ofensives, puix ofereix menys superfície exposada a qualsevol projectil; menors despeses de material per a la construcció. El mateix autor hem vist que emplaça com desfavorable, la major dificultat tècnica de construcció -aspecte que podria servir també per explicar-se l'adopció de models islàmics, dels quals s'aprendria la tècnica constructiva, ens preguntem -.

La seva adopció generalitzada com torre senyals, podriem també argumentar-la pel manteniment del coronament en terrassa ja descrit, puix si hagués existit algun tipus de teulada de fusta, els senyals amb foc haurien estat impossibles.

Quant a l'adopció de la planta rodona, existeix també una explicació de tipus pràctic; la torre de planta rectangular o quadrada és més apta per habitar-hi, pel que veurem que tot seguit deixi d'ésser frontera la zona on s'ubiquen, no s'hi seguirà construint torres rodones, ans es retornarà a les plantes esmentades com més aptes per a vivenda, car seran plantejades com a vivendes permanents.

En relació al Montsec d'Ares, ens crida l'atenció també, que no hi existeixin torres circulars, excepció de la torre d'Escumó, molt malmesa i d'inferior qualitat que les estudiades i així i tot ocupant un lloc privilegiat de vigia en connexió amb la torre de la Baronia i vigilant qualsevol penetració per la banda del Noguera Pallaresa. En canvi, sí ens apareixeran en la zona de les Serres, depassat el port d'Ager, com si la guaita en algun moment fos establerta en direcció al Montsec enlloc de cap avall. Recordem que el Montsec mai estigué ocupat permanentment pels alarbs, com la mateixa toponímia revela -indica la presència dels primers repobladors com hem vist ja-. Doncs bé, en aquesta zona del Montsec ens apareixen més les torres poligonals o de planta irregular d'inferior qualitat que les rodones, si exceptuem la torre del castell de St. Llorenç d'Ares. Entre dites torres podem esmentar, la rectangular -no massa regular- de Mallabecs i la de la Pertusa, que sembla reproduir la planta de la de St. Llorenç més rústegament -semicircular allargada- i la de Claramunt de planta tendent al quadrat, difícil de definir.

Pel que fa al castell d'Ager, el qual ocupava un lloc altament estratègic al centre de la Vall del seu nom, hem trobat vestigis almenys de dues torres circulars -no consten tampoc en el plànol-, que com en el cas de Castellar del Bages(104) haurien format part del seu sistema defensiu, dins la circumscripció de la vall. Es tracta de les torres de Sanuy i de la torre del Negre, tal com

avui se les denomina, car llurs ruïnes foren reaprofitades per aixecar-hi masos. Restava tan poc d'elles que poc podem dir de les seves característiques, però així i tot ens ha semblat interessant afegir-les, per tal com ens testimonien del seu ús, adreçat a la vigilància o sistema de vigilància d'un castell, com elements iso-lats i auxiliars, que és per altra part la seva finalitat bàsica (105).

Si fèssim un estudi de la seva localització en funció de les seves finalitats, podríem segurament establir una sèrie de funcions usuals, alguns cops desenvolupant-ne més d'una, com seria la vigilància de camins, congostos, barrancades, rius, àmbits de frontera sens més etc... Pel que fa a la vigilància de camins, entre les nostres torres, hi podríem col·locar com més representatives, la de Fontdepou, situada sobre el camí principal que conduïa de Lleida o Balaguer a Ager; la de St. Miquel de la Vall, vigilant el camí que travessava per l'Hostal Roig la Vall de la Barcodana, i el més espectacular de Viacamp -citada ja per Lorente i Garcia Guatas-, així com el de Comils, sota el port del mateix nom, protegida per una gran barrancada que l'aïlla; també Alcamora, per on discorria el camí que menava del Pallars vers la Ribagorça, a la vegada que se situava en la mateixa línia de frontera que la Girbeta i Viacamp. Altres, com Alcamora, Montliobar, Falç... Alòs, la Baronia se situaven de control d'estrets o barrancades i rius, per on discorrien també carriols.

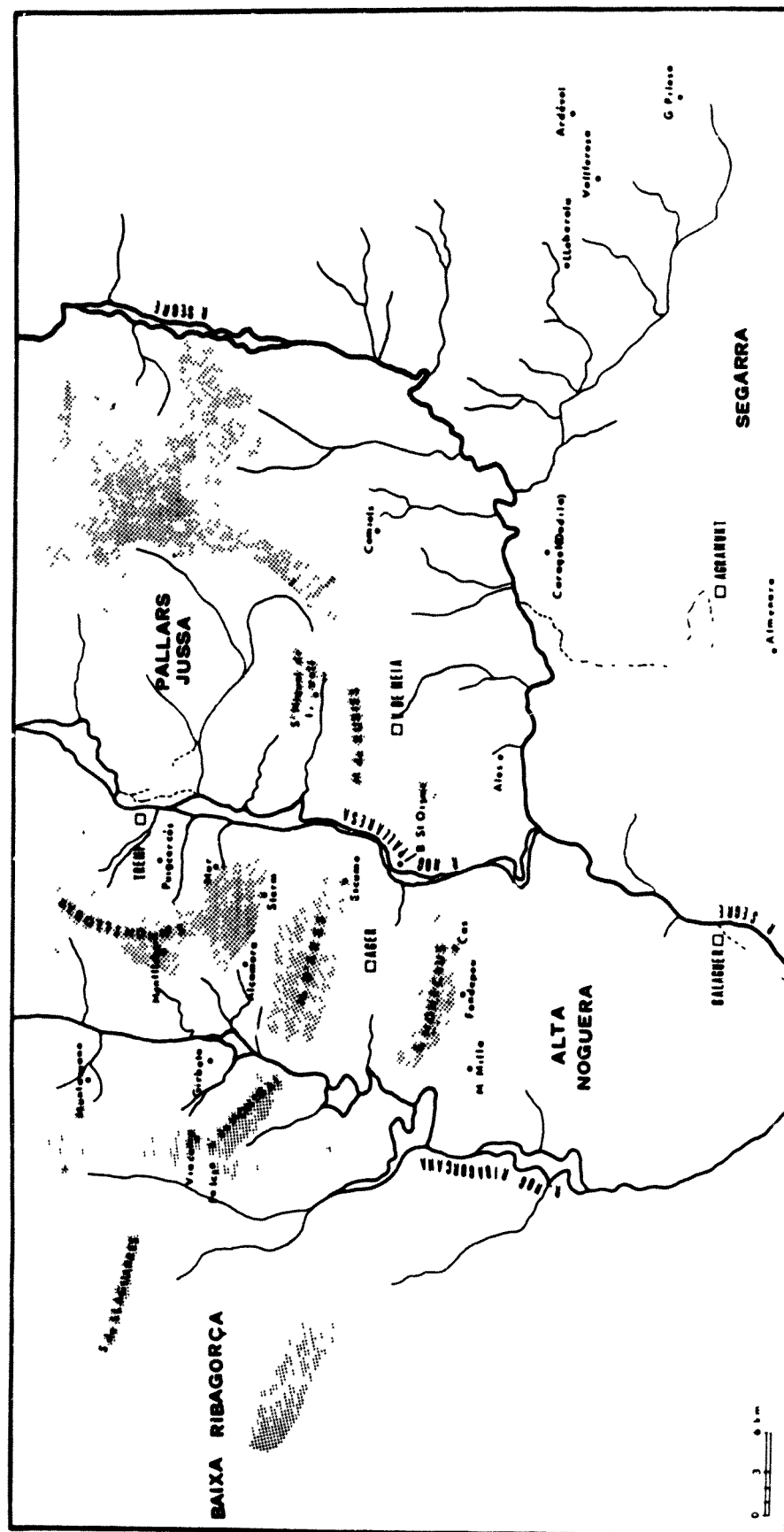
Si ara ens fixem en les línies de frontera, unes torres veiem que se situen en les demarcacions de dominació cristiana entorn a l'any mil, com Alòs, Comils, la torre del Caragol(Dàdila) o St. Miquel de la Vall, mentre altres ocupen zones que foren de dominació cristiana a mitjan s. XI si fa no fa, com Falç, Viacamp, Girbeta, Mur, Alcamora, la Baronia, Cas, Fontdepou, la torre dels Masos de Millà.... Tot el qual ens planteja greus problemes en el moment d'establir cronologies, car si ens atenim als avenços de frontera -basant-nos en la documentació-, moltes de les torres caldria datar-les amb dades més avançades(106) a les que tipològicament sembla que cal assignar-els-hi. Hem citat ja l'exemple de

la torre dels Masos de Millà, que no fou de domini cristià fins almenys l'any 1057, i malgrat això hem vist com almenys la part més primitiva calia datar-la a finals del s. X.

Certament, malgrat tot l'exposat, hom no pot concloure d'una forma generalitzada que aquest tipus de torre nasqué sempre com element aïllat; hem citat dades documentals en les quals es determinava la construcció d'una torre, juntament amb la resta d'elements constitutius del castell d'aquest moment(107). Així i tot, seguim pensant que es tracta d'una torre pensada per situar-se en llocs estratègics en la primera època, a la qual en bastants casos, la següent de la zona -posterior- faria que s'afegissin després altres elements castrals o s'hi aplegués un grup de població.

Creiem que és també un problema arqueològic el determinar aquests assentaments, doncs la documentació no és suficient ni clara. Així i tot, tenim castells documentats -com el de Lir- que tenen l'origen i la seva naixença en una torre circular isolada, com el mateix Lir, La Baronia de St. Oisme, Cas, St. Lluís de la Vall etc...El problema és més complex del que sembla i de ben segur exigiria l'estudi de cada cas concret, exhaustivament, per arribar a conclusions concretes.

En tot cas, hem anat veient com tots els autors confirmen el paper bàsic i fonamental de vigilància i defensa que posseeix la torre en aquell moment; el caràcter autònom que manté en relació al castell, sense arribar mai -en aquest primer estadi- a conformar un conjunt articulat; també les característiques de personalitat pròpia mantinguda en relació als nuclis d'hàbitat que neixen al seu costat. En definitiva, la torre, durant els segles X-XI, serà l'element de defensa per excel·lència, estigui situada en un lloc o en un altre i sigui quin sigui la finalitat amb la qual s'empri. És possible que la clau per explicar-se l'aparició de la torre rodona, estigui solament en establir les seves funcions, en relació als objectius que s'empri i naturalment en relació amb la frontera.

PLANOL DE CONJUNT DE LA DISTRIBUCIO DE LES TORRES RODONES

TORNES DE PLANTA CIRCULAR

TORRE	CONTRATA	DATACIO	DIAL. INTER.	GRUPE MUR	ALÇ. TOTAL ALÇ. PORTA PISOS BOVEDA	MESES PORTA alç.	ampl.
Mur	Pall. Jussà	XI	4 ms.	1,7 ms.	16 ms.	3	
Alcamora	"	X-XI	4 "	3,25 "	30 "	3	1a pl.
Stal. Vall	"	X-XI	3 "	2 "	20 "	2	1a, 2a pl
Montllobar	"	X-XI	3 "	1,5 "	7,5 "		0,8 ms
Lstorm	"	X-XI	2 "	1,4 "	12 "	2 ?	
Puigcerdós	"	X-XI	2,2 "	1,5 "	16 "	3	2 ms.
Falç	Ribagorça	XI(1063)	3,10 "	2,3 "	15 "	2 ?	1 "
Viacamp	"	XI "	4,6 "	2,30 "	20 "	3	1a pl.
Montanyana	"	XI(1022)	4,8 "	2,30 "	15 "	2 ?	0,9 "
Girbeta	"	X-XI	3,4 "	2,15 "	16 "	3	2 "
Pantova	"	XI(1015)	4,55 "	2,30 "	18 "	3	2,25 1,25 "
Mas. Lilla Noguera	"	X-XI	4,30 "	3,20 "	17 "	3	1a "(aresta) 0,82 "
Baronia St.O.	"	X-XI	5,20 "	2,40 "	25 "	3	
Montdepon	"	XI(1067)	3,40 "	1,40 "	6,4 "		1a pl.
Cas	"	XI(1057)	3,40 "	2 "	11 "	3	" "
Comiols	"	XI(1054)	4,60 "	1,30 "	9 "		" "
Lsc m6	"	X-XI	4,33 "	1,85 "			
Alòs	"	XI(1024)	4 "	2,2 "			" i 2a pl. ?
Caragol (Dàdila)	"	X-XI	4 ?	2 ?	20 ? "		
C.de Farfanya	"	XI(1034)	4	1			

TORRES RODONTES

III

TORRE	CONTRADA	DATAció	DIAM. INTER.	GRUIX IUR.	ALÇ. TOTAL	ALÇ. PORTA	PISOS BOVEDA	MESUR. PORTA alç.	ampl.
Ribes	Garraf	X(990)	3,40 ms.	1,50 ms.	15ms.	8 ms.	3 1a pl.	2 ms.	0,60 m
Burriac	Maresme	KI							
Sta. Bàrbara	C.de Barberà	X							
Subirats	Alt Penedès	X							

I altres nombrosos exemples que caldria recullir, alhora també omplir totes les dades que hi manquen.

Advertències: El diàmetre interior i el gruix del mur s'enten que és el de la base de la torre.

En els pisos, es clar, no es compta el primer nivell

la datació que porta al costat un fetxa, no vol dir que es construf

la torre en aquell període concret; és la primera data documentada solament